

Παροχή Εξειδικευμένων Υπηρεσιών Σχεδιασμού, Ανάπτυξης και Υλοποίησης
στοχευμένων Παρεμβάσεων Κοινωνικής Καινοτομίας και Επιχειρηματικότητας
στις περιοχές ΔΑΜ

στο πλαίσιο υλοποίησης του Προγράμματος Δίκαιη Αναπτυξιακή Μετάβαση

(Αριθμός Σύμβασης: 25SYMV016827813 2025 – 05 – 15)

Αναθέτουσα Αρχή:

Ανάδοχος Ένωση Εταιριών

«EUROPEAN PROFILES A.E.- BEE GROUP A.E.- GREEN PROJECTS ΑΕ – ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑΣ ΑΜΚΕ»

Ταχ. Δ/ση: Μεσογείων 15, ΤΚ 11526,
Τηλ. 2109996340, e-mail: info@ngodiastasi.gr

1η Μελέτη Αρχικής Στοχοθέτησης Κοινωνικών Συνθηκών στις Περιοχές ΔΑΜ (S.I. Gap Analysis) (ΥποΔράση 1.1)

Δεκέμβριος 2025

Με τη συγχρηματοδότηση
της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΔΙΚΑΙΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΗΣ ΜΕΤΑΒΑΣΗΣ 2021-2027

Το παρόν παραδοτέο εκπονήθηκε στο πλαίσιο του έργου «Παροχή Εξειδικευμένων Υπηρεσιών Σχεδιασμού, Ανάπτυξης και Υλοποίησης στοχευμένων Παρεμβάσεων Κοινωνικής Καινοτομίας και Επιχειρηματικότητας στις περιοχές ΔΑΜ» (κωδικός ΟΠΣ 6000715) με Δικαιούχο τη Γενική Γραμματεία Έρευνας & Καινοτομίας, η οποία έχει ενταχθεί στο Πρόγραμμα «Δίκαιη Αναπτυξιακή Μετάβαση» και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ταμείο Δίκαιης Μετάβασης) και από εθνικούς πόρους μέσω του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων.

Περιεχόμενα

Επιτελική Σύνοψη	5
Executive Summary	8
1. Εισαγωγή.....	10
1.1. Αντικείμενο και στόχοι της μελέτης	10
1.2. Πλαίσιο Δίκαιης Μετάβασης	12
1.3. Δομή της μελέτης	14
2. Θεωρητικό Πλαίσιο.....	16
2.1. Κοινωνικές διαστάσεις της ενεργειακής μετάβασης.....	16
2.2. Κοινωνική ανθεκτικότητα (Community Resilience)	18
2.3. Κοινωνική συνοχή και κοινωνικό κεφάλαιο	20
2.4. Κοινωνικές ανισότητες στις περιοχές μετάβασης.....	23
3. Μεθοδολογία.....	26
3.1. Ερευνητικό εργαλείο	26
3.2. Δείγμα και διαδικασία συλλογής.....	28
3.3. Διαδικασίες ανάλυσης (περιγραφή δεικτών CRI, SC, SI_R, SCI).....	28
4. Αποτελέσματα	32
4.1. Δημογραφικά χαρακτηριστικά δείγματος	32
4.2. Κοινωνική ανθεκτικότητα (CRI).....	33
4.3. Κοινωνική συνοχή (SC).....	35
4.4. Κοινωνικές ανισότητες (SI_R).....	37
4.5. Συνολικός Κοινωνικός Δείκτης (SCI)	39
4.6. Προτεραιότητες κοινωνικής βελτίωσης (E11)	41
4.7. Διαφορές αντιλήψεων μεταξύ ομάδων ενδιαφερομένων (Διαφορές στον SCI (+ CRI, SC, SI_R))	43
4.8. Ανάλυση κενών (Gap Analysis)	45
4.9. Περιφερειακή διαφοροποίηση κοινωνικών δεικτών (Πίνακας: SCI, CRI, SC, SI_R ανά περιοχή (από PROFILE sheets), Διάγραμμα: Radar chart σύγκρισης περιοχών από excel, Πίνακας: Top 3 τομείς κοινωνικής βελτίωσης (E11) ανά περιοχή)	47
5. Συζήτηση.....	51
5.1. Ερμηνεία ευρημάτων	51
5.2. Σύγκριση με βιβλιογραφία	54
6. Συμπεράσματα & Προτάσεις	57
6.1. Κύρια ευρήματα	57
6.2. Προτάσεις παρέμβασης.....	59
6.3. Περιορισμοί.....	61
7. Βιβλιογραφία.....	63
8. Παράρτημα	65

Περιεχόμενα Πινάκων

Πίνακας 1 Κατανομή δείγματος ανά ομάδα ενδιαφερομένων	32
Πίνακας 2 Δείκτες Κοινοτικής Ανθεκτικότητας (CRI)	33
Πίνακας 3 Δείκτες Κοινωνικής Συνοχής (SC)	35
Πίνακας 4 Δείκτης Κοινωνικών Ανισοτήτων (SI_R).....	38
Πίνακας 5 Συνολικός Κοινωνικός Δείκτης (SCI).....	39
Πίνακας 6 Ιεράρχηση Τομέων Κοινωνικής Βελτίωσης (E11)	41
Πίνακας 7 Κοινωνικοί δείκτες ανά ομάδα ενδιαφερομένων	43
Πίνακας 8 Ανάλυση Κενών Κοινωνικών Δεικτών	46
Πίνακας 9 Κοινωνικοί δείκτες ανά περιοχή ΔΑΜ.....	48
Πίνακας 10 Top 3 τομείς κοινωνικής βελτίωσης (E11) ανά περιοχή	49

Περιεχόμενα Διαγραμμάτων

Διάγραμμα 1 Δείκτες Κοινοτικής Ανθεκτικότητας vs Benchmark.....	35
Διάγραμμα 2 Διαστάσεις Κοινωνικής Συνοχής vs Benchmark.....	37
Διάγραμμα 3 Σύγκριση Τριών Επιμέρους Δεικτών	40
Διάγραμμα 4 Ιεράρχηση Τομέων Κοινωνικής Βελτίωσης	43
Διάγραμμα 5 Κοινωνικοί Δείκτες ανά Ομάδα Ενδιαφερομένων	45
Διάγραμμα 6 Ανάλυση Κενών - Τρέχουσα Τιμή vs Κενό	47
Διάγραμμα 7 Κοινωνικοί Δείκτες ανά Περιοχή ΔΑΜ	50

Επιτελική Σύνοψη

Σκοπός

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στη διαγνωστική αποτύπωση των κοινωνικών συνθηκών στις πέντε ελληνικές περιοχές Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης (ΔΑΜ): Δυτική Μακεδονία, Πελοπόννησος (περιοχή Μεγαλόπολης), Βόρειο Αιγαίο, Νότιο Αιγαίο και Κρήτη. Υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του έργου SINN (Κοινωνική Καινοτομία και Επιχειρηματικότητα στις Περιοχές Δίκαιης Μετάβασης), το οποίο χρηματοδοτείται από το Ταμείο Δίκαιης Μετάβασης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στόχος είναι η δημιουργία βάσης αναφοράς για την κοινοτική ανθεκτικότητα, την κοινωνική συνοχή και τις αντιλαμβανόμενες κοινωνικές ανισότητες, ώστε οι πολιτικές παρέμβασης να μην περιορίζονται στην οικονομική αναδιάρθρωση αλλά να ενισχύουν παράλληλα τον κοινωνικό ιστό που αποτελεί προϋπόθεση επιτυχούς μετάβασης.

Μεθοδολογία

Η έρευνα βασίστηκε σε δομημένο ερωτηματολόγιο που απευθύνθηκε σε πολίτες, ιδιοκτήτες επιχειρήσεων, στελέχη επιχειρήσεων, μέλη συλλογικών ή εθελοντικών φορέων, μέλη πρωτοβουλίας πολιτών /ΜΚΟ, αιρετούς και στελέχη αυτοδιοίκησης Α ή Β βαθμού, αξιοποιώντας βάση δεδομένων των stakeholders στις πέντε περιοχές ΔΑΜ που αναπτύχθηκε από την ομάδα έργου, στοιχεία συμμετεχόντων σε δράσεις του έργου, στοιχεία επικοινωνίας των επιχειρήσεων που περιλαμβάνονται στο ΓΕΜΗ καθώς και στοιχεία επικοινωνίας των κοινωνικών συνεταιριστικών επιχειρήσεων με βάση τις πέντε περιοχές ΔΑΜ, που περιλαμβάνονται στο αντίστοιχο μητρώο του Υπουργείου Κοινωνικής Συνοχής & Οικογένειας (Δ/ση Κοινωνικής και Αλληλέγγυας Οικονομίας). Από την έρευνα συλλέχθηκαν 700 συμπληρωμένα ερωτηματολόγια εκ των οποίων τα 607 κρίθηκαν έγκυρα για αξιοποίηση στην ενότητα κοινωνικών συνθηκών. Επισημαίνεται ότι για την καταγραφή των απαιτήσεων ανάπτυξης του οικοσυστήματος κοινωνικής καινοτομίας διενεργήθηκαν ταυτόχρονες έρευνες πεδίου με χρήση ενιαίου ερωτηματολογίου. Το σχετικό ερωτηματολόγιο περιλαμβάνεται στο Παράρτημα της παρούσης. Η έρευνα σχεδιάστηκε κατά το πρώτο συμβατικό τρίμηνο του έργου (12/5/2025 - 11/8/2025) και υλοποιήθηκε κατά το δεύτερο συμβατικό τρίμηνο του έργου (12/8/2025 - 11/11/2025).

Το δείγμα περιελάμβανε τέσσερις διακριτές ομάδες ενδιαφερομένων: πολίτες, επιχειρήσεις, οργανισμούς και φορείς της κοινωνίας των πολιτών, καθώς και αιρετούς αξιωματούχους και δημόσιους λειτουργούς, εξασφαλίζοντας πολυφωνική αναπαράσταση των κοινοτικών οπτικών. Το ερευνητικό εργαλείο ενσωμάτωσε διεθνώς επικυρωμένες κλίμακες, συγκεκριμένα την Transcultural Community Resilience Scale (T-CRS) των Cénat και συνεργατών (2021) για την κοινοτική ανθεκτικότητα και το Perceived Neighborhood Social Cohesion Questionnaire-Short Form (PNSCQ-SF) των Dupuis και συνεργατών (2017) για την κοινωνική συνοχή, με όλες τις μετρήσεις σε πεντάβαθμες κλίμακες Likert και σημείο αναφοράς (benchmark) το 4,0 ως επιθυμητή κατάσταση.

Κύρια ευρήματα

Η ανάλυση αποκαλύπτει ότι οι κοινωνικές συνθήκες στις ελληνικές περιοχές ΔΑΜ εντάσσονται στην κατηγορία του μέτριου κενού, υποδεικνύοντας ανάγκη βελτίωσης χωρίς ωστόσο να φθάνουν σε κρίσιμα όρια. Ο Συνολικός Κοινωνικός Δείκτης (SCI) διαμορφώνεται στο 2,90,

αντανακλώντας κενό 1,10 μονάδων από το σημείο αναφοράς και τοποθετώντας τις περιοχές ελαφρώς υψηλότερα από τον ελληνικό μέσο όρο (2,90) αλλά χαμηλότερα από τον ευρωπαϊκό (3,20). Η Κοινωνική Ανθεκτικότητα (CRI) αναδεικνύεται ως η ισχυρότερη κοινωνική διάσταση με μέση τιμή 3,09, υποδηλώνοντας σχετικά ικανοποιητικά επίπεδα κοινωνικής υποστήριξης, θεσμικής εμπιστοσύνης, επάρκειας υπηρεσιών και αίσθησης σύνδεσης με τον τόπο. Η Κοινωνική Συνοχή (SC) καταγράφει μέτρια θέση στο 3,00, με τη διαπροσωπική εμπιστοσύνη (3,22) να υπερτερεί σημαντικά του σεβασμού στη διαφορετικότητα (2,79), υποδεικνύοντας πιθανή πρόκληση στο γεφυρωτικό κοινωνικό κεφάλαιο που ενδέχεται να επηρεάσει την ικανότητα ενσωμάτωσης νεοεισερχομένων κατά τις δημογραφικές μετακινήσεις της μετάβασης.

Η διάσταση των Κοινωνικών Ανισοτήτων, μετρούμενη μέσω αντεστραμμένης βαθμολόγησης για τη δημιουργία του δείκτη SI_R, παρουσιάζει το εντονότερο κενό μεταξύ των κοινωνικών δεικτών στο 2,63, με απόκλιση 1,37 μονάδων από το σημείο αναφοράς. Το εύρημα αυτό υποδηλώνει ότι οι κάτοικοι αντιλαμβάνονται σημαντικές οικονομικές ανισότητες εντός των κοινοτήτων τους, κατάσταση που ενδέχεται να επιδεινώσει την ευαλωτότητα κατά τη διάρκεια της μετάβασης εάν δεν αντιμετωπιστεί. Η περιφερειακή διαφοροποίηση αναδεικνύει αξιοσημείωτα μοτίβα: η Δυτική Μακεδονία, παρά το γεγονός ότι αποτελεί την κύρια λιγνιτική περιοχή λαμβάνοντας το 63% της χρηματοδότησης του ΤΔΜ, παρουσιάζει παραδόξως την υψηλότερη βαθμολογία αντιλαμβανόμενης ισότητας (3,50 στον SI_R) παράλληλα με τις χαμηλότερες βαθμολογίες κοινωνικής ανθεκτικότητας (2,69) και κοινωνικής συνοχής (2,63). Οι νησιωτικές περιοχές Βορείου και Νοτίου Αιγαίου εμφανίζουν τις χαμηλότερες συνολικές βαθμολογίες SCI (2,81), υποδεικνύοντας ειδικές προκλήσεις στις νησιωτικές κοινότητες που διαφέρουν ποιοτικά από τις ηπειρωτικές λιγνιτικές περιοχές.

Προτεραιότητες

Οι ερωτώμενοι ανέδειξαν την προώθηση της απασχόλησης ως κορυφαία προτεραιότητα κοινωνικής βελτίωσης, λαμβάνοντας τον υψηλότερο σταθμισμένο βαθμό (894 μονάδες), ακολουθούμενη από την υποστήριξη οικογένειας (686 μονάδες) και τις υπηρεσίες ψυχικής υγείας (397 μονάδες). Όταν ερωτήθηκαν ειδικά για τις επείγουσες ανάγκες μετάβασης, τα προγράμματα κατάρτισης και επανακατάρτισης αναδείχθηκαν ως συντριπτική προτεραιότητα με σταθμισμένο βαθμό 999, υπερβαίνοντας κατά πολύ τη δεύτερη κατατασόμενη ανάγκη για ενίσχυση εξαγωγών (417 μονάδες) και τις υπηρεσίες υγείας και κοινωνικής φροντίδας (345 μονάδες). Η σύγκλιση αυτή αναδεικνύει την κεντρικότητα των ζητημάτων απασχόλησης και δεξιοτήτων στις αντιλήψεις των κατοίκων για το τι συνιστά επιτυχημένη Δίκαιη Μετάβαση.

Συστάσεις

Με βάση τα εμπειρικά ευρήματα, η μελέτη προτείνει διττή προσέγγιση κοινωνικής πολιτικής στις περιοχές ΔΑΜ: οριζόντιες παρεμβάσεις που αντιμετωπίζουν κοινές προκλήσεις σε όλες τις περιοχές, ιδίως προγράμματα επανακατάρτισης εργατικού δυναμικού και ενίσχυση υπηρεσιών κοινωνικής στήριξης, σε συνδυασμό με εδαφικά διαφοροποιημένα μέτρα που ανταποκρίνονται στα ειδικά περιφερειακά προφίλ. Το έντονο κενό στις αντιλήψεις περί κοινωνικών ανισοτήτων επιβάλλει στοχευμένα αναδιανεμητικά μέτρα και διαφανή επικοινωνία σχετικά με τη δίκαιη κατανομή των οφελών της μετάβασης, ενώ οι σχετικά χαμηλότερες βαθμολογίες γεφυρωτικού κοινωνικού κεφαλαίου υποδεικνύουν την ανάγκη προγραμμάτων που ενισχύουν τη διομαδική

αλληλεπίδραση και την ικανότητα κοινοτικής ενσωμάτωσης. Η μελλοντική παρακολούθηση θα πρέπει να ιχνηλατεί τους δείκτες βάσης για την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των παρεμβάσεων και την προσαρμογή των στρατηγικών, διασφαλίζοντας ότι η Δίκαιη Μετάβαση δεν αφήνει καμία κοινότητα πίσω.

Executive Summary

Purpose

This study provides a diagnostic assessment of social conditions in the five Greek Just Development Transition Areas (JTAs), comprising Western Macedonia, Peloponnese (Megalopolis area), North Aegean, South Aegean, and Crete. Conducted within the framework of the SINN project (Social Innovation and Entrepreneurship in Just Transition Regions), funded by the European Union's Just Transition Fund, the research aims to establish a baseline understanding of community resilience, social cohesion, and perceived social inequalities in regions undergoing significant energy transition. The findings are intended to inform targeted policy interventions that address not only economic restructuring but also the strengthening of the social fabric essential for successful transition outcomes.

Methodology

The study employed a structured questionnaire survey administered to 700 respondents across the five JTAs during the period under investigation, yielding 607 valid responses for the social conditions' module. The sample comprised four distinct stakeholder groups: citizens, businesses, organizations and civil society entities, and elected officials and public servants, ensuring a polyphonic representation of community perspectives. The research instrument incorporated internationally validated scales, including the Transcultural Community Resilience Scale (T-CRS) developed by Cénat and colleagues (2021) for assessing community resilience, and the Perceived Neighborhood Social Cohesion Questionnaire-Short Form (PNSCQ-SF) by Dupuis and colleagues (2017) for measuring social cohesion dimensions. All items were measured on five-point Likert scales, with composite indices constructed through arithmetic means of constituent variables against a benchmark of 4.0 representing the desired state.

Key Findings

The analysis reveals that social conditions across the Greek JTAs fall within the moderate gap category, indicating a need for improvement though not reaching critical thresholds. The overall Social Composite Index (SCI) stands at 2.90, reflecting a gap of 1.10 from the benchmark and positioning the regions slightly above the Greek average of 2.90 but below the European Union average of 3.20. Community Resilience (CRI) emerges as the strongest social dimension with a mean score of 3.09, suggesting that residents perceive relatively adequate levels of community support, institutional trust, service provision, and connection to place. Social Cohesion (SC) demonstrates a moderate position at 3.00, with interpersonal trust (3.22) scoring notably higher than respect for diversity (2.79), indicating a potential challenge in bridging social capital that may affect communities' capacity to integrate newcomers during transition-induced demographic shifts.

The dimension of Social Inequalities, measured through reverse scoring to create the SI_R index, presents the most pronounced gap among social indicators at 2.63, with a deviation of 1.37 from the benchmark. This finding suggests that residents perceive significant economic disparities within their communities, a condition that may exacerbate vulnerability during the transition process if left unaddressed. Regional differentiation reveals notable patterns: Western Macedonia,

despite being the primary lignite region receiving 63% of JTF allocation, paradoxically demonstrates the highest perceived equality score (3.50 on SI_R) alongside the lowest community resilience (2.69) and social cohesion (2.63) scores. The island regions of North and South Aegean exhibit the lowest overall SCI scores (2.81), pointing to specific challenges in insular communities that differ qualitatively from mainland lignite areas.

Priority Areas Identified

Respondents identified employment promotion as the paramount social improvement priority, receiving the highest weighted score of 894 points in the ranking analysis, followed by family support services at 686 points and mental health services at 397 points. When asked about urgent transition needs specifically, training and retraining programmes emerged as the overwhelming priority with a weighted score of 999, substantially exceeding the second-ranked need for export market enhancement at 417 points and health and social services at 345 points. This convergence across different priority assessments underscores the centrality of employment and skills development concerns in residents' perceptions of what constitutes a successful Just Transition, while also highlighting the importance of maintaining social support systems during the restructuring period.

Recommendations

Based on the empirical findings, this study recommends a dual-track approach to social policy in the JTAs: horizontal interventions addressing common challenges across all regions, particularly workforce reskilling programmes and social support service enhancement, combined with territorially differentiated measures responding to specific regional profiles. The pronounced gap in social inequality perceptions warrants targeted redistributive measures and transparent communication regarding the equitable distribution of transition benefits, while the relatively lower bridging social capital scores suggest the need for programmes fostering inter-group interaction and community integration capacity. Future monitoring should track these baseline indicators to evaluate intervention effectiveness and adjust strategies accordingly, ensuring that the Just Transition truly leaves no community behind.

1. Εισαγωγή

1.1. Αντικείμενο και στόχοι της μελέτης

Η ενεργειακή μετάβαση ως κοινωνική πρόκληση

Η μετάβαση προς μια κλιματικά ουδέτερη οικονομία αποτελεί μια από τις μεγαλύτερες προκλήσεις που αντιμετωπίζει η Ευρωπαϊκή Ένωση και τα κράτη-μέλη της. Η δέσμευση για επίτευξη κλιματικής ουδετερότητας έως το 2050, όπως ορίζεται στην Ευρωπαϊκή Πράσινη Συμφωνία, συνεπάγεται ριζικές αλλαγές στον τρόπο παραγωγής και κατανάλωσης ενέργειας. Ωστόσο, η ενεργειακή μετάβαση δεν είναι αποκλειστικά τεχνολογικό ή οικονομικό ζήτημα: όπως επισημαίνει ο Galgóczi (2020), η διαδικασία προς μια οικονομία μηδενικών εκπομπών άνθρακα θα έχει μαζικές επιπτώσεις στην απασχόληση, τις εργασιακές σχέσεις και τη διανομή του εισοδήματος.

Οι κοινωνικές επιπτώσεις της μετάβασης δεν κατανέμονται ομοιόμορφα. Συγκεκριμένες περιφέρειες που εξαρτώνται από ορυκτά καύσιμα, ιδίως άνθρακα και λιγνίτη, αντιμετωπίζουν δυσανάλογα βάρη: απώλεια θέσεων εργασίας, μείωση εισοδημάτων, δημογραφική συρρίκνωση και αποδυνάμωση του κοινωνικού ιστού. Χωρίς κατάλληλες πολιτικές υποστήριξης, η μετάβαση κινδυνεύει να μετατραπεί από ευκαιρία εκσυγχρονισμού σε αιτία κοινωνικής κατάρρευσης για αυτές τις κοινότητες. Η αναγνώριση αυτής της πραγματικότητας οδήγησε στη διαμόρφωση της έννοιας της Δίκαιης Μετάβασης (Just Transition), η οποία αποτελεί πλέον κεντρικό πυλώνα της ευρωπαϊκής κλιματικής πολιτικής.

Η σημασία της αξιολόγησης των κοινωνικών συνθηκών

Η σχεδίαση και υλοποίηση αποτελεσματικών πολιτικών Δίκαιης Μετάβασης προϋποθέτει βαθιά γνώση των υφιστάμενων κοινωνικών συνθηκών στις πληττόμενες περιοχές. Η διαγνωστική αξιολόγηση των κοινωνικών χαρακτηριστικών είναι απαραίτητη για πολλούς λόγους. Πρώτον, επιτρέπει τον εντοπισμό των δυνατών και αδύναμων σημείων κάθε κοινότητας, προσδιορίζοντας τους πόρους που μπορούν να αξιοποιηθούν και τα κενά που πρέπει να καλυφθούν. Δεύτερον, παρέχει τη βάση αναφοράς για την παρακολούθηση της εξέλιξης των κοινωνικών συνθηκών κατά τη διάρκεια της μετάβασης και την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των παρεμβάσεων. Τρίτον, διασφαλίζει ότι οι πολιτικές σχεδιάζονται με βάση εμπειρικά δεδομένα και όχι υποθέσεις, αυξάνοντας την πιθανότητα επιτυχίας τους.

Η αξιολόγηση των κοινωνικών συνθηκών είναι ιδιαίτερα κρίσιμη στο ελληνικό πλαίσιο, όπου η απολιγνιτοποίηση προχωρά με ταχείς ρυθμούς. Η Ελλάδα έχει δεσμευτεί να τερματίσει τη χρήση λιγνίτη για ηλεκτροπαραγωγή έως το 2028, θέτοντας ένα φιλόδοξο χρονοδιάγραμμα που απαιτεί άμεση δράση για την προστασία των πληττόμενων κοινοτήτων. Ταυτόχρονα, οι νησιωτικές περιοχές της χώρας αντιμετωπίζουν τις δικές τους προκλήσεις ενεργειακής μετάβασης, με υψηλά κόστη ενέργειας και εξάρτηση από εισαγόμενα καύσιμα.

Αντικείμενο της μελέτης

Η παρούσα μελέτη έχει ως αντικείμενο τη διαγνωστική αξιολόγηση των κοινωνικών συνθηκών στις πέντε περιοχές Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης (ΔΑΜ) της Ελλάδας: τη Δυτική Μακεδονία, την Πελοπόννησο (περιοχή Μεγαλόπολης), το Βόρειο Αιγαίο, το Νότιο Αιγαίο και την Κρήτη. Οι δύο πρώτες περιοχές αποτελούν τα ιστορικά κέντρα λιγνιτικής παραγωγής της

χώρας, με δεκαετίες εξάρτησης από τη ΔΕΗ και τα ορυχεία. Οι τρεις νησιωτικές περιοχές αντιμετωπίζουν διαφορετικές αλλά εξίσου σημαντικές προκλήσεις ενεργειακής μετάβασης, συμπεριλαμβανομένης της ενεργειακής απομόνωσης, της εποχικότητας της οικονομίας και των υψηλών κοστών διαβίωσης.

Η μελέτη εστιάζει σε τρεις θεμελιώδεις διαστάσεις των κοινωνικών συνθηκών: την κοινοτική ανθεκτικότητα, την κοινωνική συνοχή και τις κοινωνικές ανισότητες. Αυτές οι διαστάσεις, όπως τεκμηριώνεται στο θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης, αποτελούν καθοριστικούς παράγοντες για την ικανότητα μιας κοινότητας να διαχειριστεί επιτυχώς τις προκλήσεις της μετάβασης.

Στόχοι της μελέτης

Η μελέτη επιδιώκει τέσσερις συγκεκριμένους στόχους. Ο πρώτος στόχος είναι η αποτύπωση της κοινοτικής ανθεκτικότητας, δηλαδή της ικανότητας των κοινοτήτων να παρέχουν υποστήριξη στα μέλη τους, να διατηρούν θεσμική εμπιστοσύνη, να διασφαλίζουν επαρκείς υπηρεσίες και να καλλιεργούν αίσθηση σύνδεσης με τον τόπο. Ο δεύτερος στόχος είναι η αξιολόγηση της κοινωνικής συνοχής, εξετάζοντας τα επίπεδα διαπροσωπικής εμπιστοσύνης και σεβασμού της διαφορετικότητας που χαρακτηρίζουν τις κοινότητες. Ο τρίτος στόχος είναι ο εντοπισμός των κοινωνικών ανισοτήτων, καταγράφοντας τις αντιλήψεις των κατοίκων για την οικονομική δικαιοσύνη στην περιοχή τους. Ο τέταρτος στόχος είναι η ιεράρχηση των προτεραιοτήτων κοινωνικής βελτίωσης, αποτυπώνοντας τις ανάγκες που οι ίδιοι οι κάτοικοι θεωρούν πιο επείγουσες.

Σύνδεση με το έργο S INN και το Ταμείο Δίκαιης Μετάβασης

Η παρούσα μελέτη υλοποιείται στο πλαίσιο του έργου S INN (Social Innovation & Entrepreneurship in Just Transition regions), μιας πρωτοβουλίας που χρηματοδοτείται από το Ταμείο Δίκαιης Μετάβασης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το Ταμείο Δίκαιης Μετάβασης (Just Transition Fund), που θεσπίστηκε με τον Κανονισμό (ΕΕ) 2021/1056, αποτελεί τον πρώτο πυλώνα του Μηχανισμού Δίκαιης Μετάβασης και στοχεύει στην υποστήριξη των ανθρώπων, των οικονομιών και του περιβάλλοντος των εδαφών που αντιμετωπίζουν σοβαρές κοινωνικοοικονομικές προκλήσεις λόγω της μετάβασης προς κλιματική ουδετερότητα (European Commission, 2021).

Ο ειδικός στόχος του Ταμείου είναι να καταστήσει ικανές τις περιφέρειες και τους ανθρώπους να αντιμετωπίσουν τις κοινωνικές, απασχολησιακές, οικονομικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις της μετάβασης. Στο πλαίσιο αυτό, η διαγνωστική αξιολόγηση των κοινωνικών συνθηκών που επιχειρεί η παρούσα μελέτη αποτελεί ουσιώδη προϋπόθεση για τον αποτελεσματικό σχεδιασμό παρεμβάσεων. Τα ευρήματα θα τροφοδοτήσουν τόσο τα Εδαφικά Σχέδια Δίκαιης Μετάβασης (Territorial Just Transition Plans) όσο και τις δράσεις κοινωνικής καινοτομίας που αναπτύσσει το έργο S INN.

Η μελέτη αυτή ανταποκρίνεται στην απαίτηση του Κανονισμού για συμμετοχή των σχετικών ενδιαφερομένων μερών στην κατάρτιση και υλοποίηση των εδαφικών σχεδίων μετάβασης, αποτυπώνοντας τις φωνές τεσσάρων διακριτών ομάδων: πολιτών, επιχειρήσεων, οργανώσεων/φορέων και αιρετών/δημοσίων λειτουργών. Η πολυφωνική αυτή προσέγγιση διασφαλίζει ότι τα ευρήματα αντανακλούν τη σύνθετη πραγματικότητα των κοινοτήτων σε μετάβαση και όχι μόνο την οπτική μιας συγκεκριμένης ομάδας.

1.2. Πλαίσιο Δίκαιης Μετάβασης

Εννοιολογική οριοθέτηση και ιστορική εξέλιξη

Η έννοια της Δίκαιης Μετάβασης (Just Transition) αναδύθηκε από το συνδικαλιστικό κίνημα ως απάντηση στην ανάγκη συνδυασμού της περιβαλλοντικής προστασίας με την κοινωνική δικαιοσύνη. Ο Διεθνής Οργανισμός Εργασίας (ILO) διαδραμάτισε κεντρικό ρόλο στη θεσμοθέτηση της έννοιας, υιοθετώντας το 2015 τις «Κατευθυντήριες Οδηγίες για τη Δίκαιη Μετάβαση προς Περιβαλλοντικά Βιώσιμες Οικονομίες και Κοινωνίες για Όλους» (ILO, 2015). Οι Οδηγίες αυτές αποτελούν ταυτόχρονα πλαίσιο πολιτικής και πρακτικό εργαλείο για τη διαχείριση της μετάβασης σε οικονομίες χαμηλών εκπομπών άνθρακα.

Σύμφωνα με τον ILO (2015), η Δίκαιη Μετάβαση αποσκοπεί στην προώθηση περιβαλλοντικά βιώσιμων οικονομιών με τρόπο δίκαιο και χωρίς αποκλεισμούς για όλους τους εμπλεκόμενους, δημιουργώντας ευκαιρίες αξιοπρεπούς εργασίας χωρίς να αφήνει κανέναν πίσω. Οι Οδηγίες καλύπτουν εννέα τομείς πολιτικής: μακροοικονομικές πολιτικές, βιομηχανικές και τομεακές πολιτικές, πολιτικές επιχειρήσεων, ανάπτυξη δεξιοτήτων, υγεία και ασφάλεια στην εργασία, κοινωνική προστασία, ενεργητικές πολιτικές απασχόλησης, δικαιώματα εργαζομένων και κοινωνικό διάλογο. Κεντρικό στοιχείο αποτελεί η αναγνώριση ότι η μετάβαση, αν διαχειριστεί σωστά, μπορεί να αποτελέσει ισχυρό μοχλό δημιουργίας θέσεων εργασίας, κοινωνικής δικαιοσύνης και εξάλειψης της φτώχειας.

Η Συμφωνία του Παρισιού (2015) ενσωμάτωσε τη Δίκαιη Μετάβαση στο διεθνές κλιματικό δίκαιο, αναφέροντας ρητά στο προοίμιό της «τις επιταγές της δίκαιης μετάβασης του εργατικού δυναμικού και της δημιουργίας αξιοπρεπούς εργασίας». Η αναφορά αυτή σηματοδότησε την αναγνώριση σε παγκόσμιο επίπεδο ότι η κλιματική δράση δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από τις κοινωνικές της επιπτώσεις.

Ευρωπαϊκό πλαίσιο πολιτικής

Η Ευρωπαϊκή Ένωση ενσωμάτωσε τη Δίκαιη Μετάβαση ως θεμελιώδη πυλώνα της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας (European Green Deal), η οποία υιοθετήθηκε τον Δεκέμβριο 2019 θέτοντας τον στόχο της κλιματικής ουδετερότητας έως το 2050. Αναγνωρίζοντας ότι η κλίμακα της πρόκλησης δεν είναι ίδια για όλες τις περιοχές και ότι ορισμένες θα υποστούν βαθύ οικονομικό και κοινωνικό μετασχηματισμό, η Επιτροπή παρουσίασε τον Ιανουάριο 2020 τον Μηχανισμό Δίκαιης Μετάβασης (Just Transition Mechanism - JTM) ως αναπόσπαστο μέρος του Επενδυτικού Σχεδίου της Ευρωπαϊκής Πράσινης Συμφωνίας (European Commission, 2020).

Ο Μηχανισμός Δίκαιης Μετάβασης δομείται σε τρεις πυλώνες χρηματοδότησης. Ο πρώτος πυλώνας είναι το Ταμείο Δίκαιης Μετάβασης (Just Transition Fund - JTF), με προϋπολογισμό 19,7 δισεκατομμυρίων ευρώ, το οποίο παρέχει κυρίως επιχορηγήσεις για την οικονομική διαφοροποίηση των επηρεαζόμενων περιοχών, την υποστήριξη μικρομεσαίων επιχειρήσεων, την έρευνα και καινοτομία, την ανάπτυξη δεξιοτήτων και την περιβαλλοντική αποκατάσταση. Ο δεύτερος πυλώνας αφορά το καθεστώς Δίκαιης Μετάβασης στο πλαίσιο του InvestEU, το οποίο αναμένεται να κινητοποιήσει 10-15 δισεκατομμύρια ευρώ κυρίως ιδιωτικών επενδύσεων. Ο τρίτος πυλώνας περιλαμβάνει τη Δανειακή Διευκόλυνση του Δημόσιου Τομέα, η οποία

συνδυάζει επιχορηγήσεις 1,3 δισεκατομμυρίων ευρώ με δάνεια 6-8 δισεκατομμυρίων ευρώ από την Ευρωπαϊκή Τράπεζα Επενδύσεων για δημόσιες επενδύσεις σε υποδομές.

Η πρόσβαση στη χρηματοδότηση του Μηχανισμού προϋποθέτει την εκπόνηση Εδαφικών Σχεδίων Δίκαιης Μετάβασης (Territorial Just Transition Plans - TJTP) από τα κράτη-μέλη, τα οποία προσδιορίζουν τις επηρεαζόμενες περιοχές, τεκμηριώνουν τις προκλήσεις και τις αναπτυξιακές ανάγκες, και περιγράφουν τους στόχους και τις δράσεις που θα αναληφθούν έως το 2030. Ο Κανονισμός (ΕΕ) 2021/1056 θεσπίζει το Ταμείο Δίκαιης Μετάβασης και καθορίζει τα κριτήρια κατανομής των πόρων, τα οποία βασίζονται στις βιομηχανικές εκπομπές σε περιοχές υψηλής έντασης άνθρακα, την απασχόληση στην εξόρυξη άνθρακα και λιγνίτη, και το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης.

Ελληνικό θεσμικό πλαίσιο

Η Ελλάδα ανταποκρίθηκε στις ευρωπαϊκές απαιτήσεις με την εκπόνηση του Σχεδίου Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης (ΣΔΑΜ) το 2020, το οποίο αποτελεί το στρατηγικό πλαίσιο για τη διαχείριση της μετάβασης σε εθνικό επίπεδο. Το ΣΔΑΜ αναπτύχθηκε υπό τον συντονισμό ειδικής Συντονιστικής Επιτροπής με τη συμμετοχή κεντρικών και περιφερειακών φορέων, της ΔΕΗ Α.Ε. και του ΟΑΕΔ, και τέθηκε σε δημόσια διαβούλευση τον Νοέμβριο 2020 (Ελληνική Κυβέρνηση, 2020).

Σε συνέχεια του στρατηγικού ΣΔΑΜ εκπονήθηκαν τα Εδαφικά Σχέδια Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης (ΕΣΔΙΜ), τα οποία αποτελούν τη βάση αναφοράς του Προγράμματος Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης 2021-2027 (ΠΔΑΜ). Τα ΕΣΔΙΜ υποβλήθηκαν στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή τον Μάιο 2022 και εγκρίθηκαν με την Εκτελεστική Απόφαση C(2022) 3943 final τον Ιούνιο 2022. Η διαχείριση του Προγράμματος ανατέθηκε στην Ειδική Υπηρεσία Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης (ΕΥΔΑΜ), η οποία είναι επιφορτισμένη με τον κεντρικό σχεδιασμό, προγραμματισμό και συντονισμό υλοποίησης.

Οι πέντε περιοχές Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης στην Ελλάδα

Το ελληνικό πρόγραμμα καλύπτει πέντε περιοχές με διακριτά χαρακτηριστικά και προκλήσεις. Η **Δυτική Μακεδονία** αποτελεί την κύρια λιγνιτική περιοχή της χώρας, με δεκαετίες εξάρτησης από τη δραστηριότητα της ΔΕΗ κατά μήκος του άξονα Κοζάνη-Πτολεμαΐδα-Αμύνταιο-Φλώρινα. Η περιοχή λαμβάνει το 63% της συνολικής χρηματοδότησης του ΠΔΑΜ, ήτοι περίπου 1,027 δισεκατομμύριο ευρώ, αντανakλώντας την ένταση της εξάρτησης και το μέγεθος της πρόκλησης (ΕΥΔΑΜ, 2022).

Η **Πελοπόννησος** (περιοχή Μεγαλόπολης) αποτελεί τη δεύτερη λιγνιτική περιοχή, περιλαμβάνοντας τους Δήμους Μεγαλόπολης, Τρίπολης, Γορτυνίας και Οιχαλίας της Περιφερειακής Ενότητας Αρκαδίας. Η περιοχή λαμβάνει το 24% της χρηματοδότησης, περίπου 391 εκατομμύρια ευρώ, για την αντιμετώπιση των επιπτώσεων από το κλείσιμο των τοπικών μονάδων ηλεκτροπαραγωγής.

Οι τρεις νησιωτικές περιφέρειες, **Βόρειο Αιγαίο**, **Νότιο Αιγαίο** και **Κρήτη**, εντάχθηκαν στο Ταμείο Δίκαιης Μετάβασης λόγω της εξάρτησής τους από αυτόνομους σταθμούς ηλεκτροπαραγωγής με καύσιμο μαζούτ ή ντίζελ. Η ενεργειακή τους μετάβαση συνδέεται με την υλοποιούμενη διασύνδεσή τους με το ηπειρωτικό ηλεκτρικό σύστημα και την προωθούμενη εγκατάσταση

ΑΠΕ. Το Εθνικό Σχέδιο για την Ενέργεια και το Κλίμα (ΕΣΕΚ) προβλέπει μείωση της συμμετοχής των πετρελαιοειδών στην ηλεκτροπαραγωγή κατά 77% έως το 2030 σε σχέση με το 2020. Οι τρεις νησιωτικές περιφέρειες λαμβάνουν συνολικά το 13% της χρηματοδότησης, περίπου 211,6 εκατομμύρια ευρώ.

Η κοινωνική διάσταση της μετάβασης

Η αποτελεσματική διαχείριση της ενεργειακής μετάβασης δεν εξαντλείται στην οικονομική υποστήριξη και τις επενδύσεις σε υποδομές. Όπως αναγνωρίζουν οι Οδηγίες του ILO (2015), η μετάβαση αφορά ανθρώπους, κοινότητες και τρόπους ζωής που διαμορφώθηκαν επί δεκαετίες γύρω από συγκεκριμένες οικονομικές δραστηριότητες. Η απώλεια θέσεων εργασίας στον λιγνίτη δεν συνεπάγεται απλώς μείωση εισοδήματος, αλλά και απώλεια ταυτότητας, κοινωνικής θέσης και νοήματος για πολλούς εργαζόμενους και τις οικογένειές τους.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2020) τονίζει ότι ο Μηχανισμός Δίκαιης Μετάβασης «αφορά κάτι περισσότερο από χρηματοδότηση», περιλαμβάνοντας τεχνική υποστήριξη και διασφάλιση της συμμετοχής επηρεαζόμενων κοινοτήτων, τοπικών αρχών, κοινωνικών εταίρων και μη κυβερνητικών οργανώσεων. Η συμμετοχή αυτή δεν αποτελεί απλώς διαδικαστική απαίτηση αλλά ουσιαστική προϋπόθεση επιτυχίας, καθώς οι τοπικές κοινωνίες διαθέτουν γνώση και εμπειρία απαραίτητη για τον σχεδιασμό ρεαλιστικών και αποτελεσματικών παρεμβάσεων.

Η κοινωνική συνοχή, η κοινοτική ανθεκτικότητα και η αντίληψη περί κοινωνικής δικαιοσύνης αποτελούν κρίσιμους παράγοντες που καθορίζουν την ικανότητα των κοινοτήτων να διαχειριστούν τη μετάβαση. Κοινότητες με υψηλά επίπεδα εμπιστοσύνης, αλληλεγγύης και συλλογικής δράσης είναι καλύτερα εξοπλισμένες να αξιοποιήσουν τις ευκαιρίες και να απορροφήσουν τους κραδασμούς της αλλαγής. Αντίθετα, κοινότητες με αδύναμο κοινωνικό ιστό και έντονες ανισότητες κινδυνεύουν να βιώσουν τη μετάβαση ως επιδείνωση της ήδη δυσχερούς κατάστασής τους.

Η παρούσα μελέτη εντάσσεται ακριβώς σε αυτό το πλαίσιο: την αποτύπωση της κοινωνικής διάστασης της μετάβασης στις ελληνικές περιοχές ΔΑΜ, ώστε οι πολιτικές παρέμβασης να μην εξαντλούνται σε οικονομικά μέτρα αλλά να ενσωματώνουν την ενίσχυση του κοινωνικού ιστού ως θεμελιώδη προτεραιότητα.

1.3. Δομή της μελέτης

Η παρούσα μελέτη οργανώνεται σε έξι κεφάλαια που ακολουθούν τη λογική πορεία από τη θεωρητική θεμελίωση στην εμπειρική διερεύνηση και την εξαγωγή συμπερασμάτων.

Το δεύτερο κεφάλαιο αναπτύσσει το θεωρητικό πλαίσιο της μελέτης, εξετάζοντας τρεις θεμελιώδεις έννοιες για την κατανόηση των κοινωνικών συνθηκών στις περιοχές μετάβασης. Αρχικά παρουσιάζεται η έννοια της κοινοτικής ανθεκτικότητας, αναλύοντας τα θεωρητικά μοντέλα των Norris και συνεργατών (2008) και της Magis (2010), καθώς και την κλίμακα T-CRS που χρησιμοποιείται για τη μέτρησή της. Στη συνέχεια εξετάζεται η κοινωνική συνοχή και το κοινωνικό κεφάλαιο, με έμφαση στη διάκριση μεταξύ συνδεδετικού και γεφυρωτικού κεφαλαίου κατά Putnam (2000) και την κλίμακα PNSCQ-SF. Τέλος, αναλύονται οι κοινωνικές ανισότητες

στο πλαίσιο της ενεργειακής μετάβασης, με αναφορά στην άνιση κατανομή των επιπτώσεων και την αρχή «κανείς να μη μείνει πίσω».

Το τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζει τη μεθοδολογία της έρευνας. Περιγράφεται ο σχεδιασμός της έρευνας, ο πληθυσμός-στόχος και η διαδικασία δειγματοληψίας, το ερευνητικό εργαλείο με τις κλίμακες μέτρησης που χρησιμοποιήθηκαν, καθώς και οι σύνθετοι δείκτες που κατασκευάστηκαν για την ολιστική αποτίμηση των κοινωνικών συνθηκών. Επίσης, αναλύονται οι στατιστικές τεχνικές που εφαρμόστηκαν και τα ζητήματα εγκυρότητας και αξιοπιστίας.

Το τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζει τα αποτελέσματα της εμπειρικής ανάλυσης. Περιλαμβάνει τα δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος, τα περιγραφικά στατιστικά για κάθε διάσταση μέτρησης, τις συγκρίσεις μεταξύ περιοχών και ομάδων ενδιαφερομένων, καθώς και την ανάλυση χασμάτων που εντοπίζει τις διαστάσεις με τη μεγαλύτερη απόκλιση από το επιθυμητό επίπεδο.

Το πέμπτο κεφάλαιο αφιερώνεται στη συζήτηση των ευρημάτων. Τα αποτελέσματα ερμηνεύονται υπό το πρίσμα του θεωρητικού πλαισίου και συγκρίνονται με ευρήματα από τη διεθνή βιβλιογραφία. Αναδεικνύονται τα βασικά μοτίβα που αναδύονται από την ανάλυση, εξηγούνται οι περιφερειακές διαφοροποιήσεις και διατυπώνονται προτάσεις παρέμβασης βασισμένες στα εμπειρικά δεδομένα. Επίσης, συζητούνται οι περιορισμοί της μελέτης και οι επιπτώσεις τους για την ερμηνεία των αποτελεσμάτων.

Το έκτο κεφάλαιο συνθέτει τα κύρια συμπεράσματα της μελέτης και διατυπώνει προτάσεις πολιτικής για την ενίσχυση των κοινωνικών συνθηκών στις περιοχές Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης. Οι προτάσεις οργανώνονται ανά θεματικό άξονα και λαμβάνουν υπόψη τόσο τις οριζόντιες ανάγκες όσο και τις ιδιαιτερότητες κάθε περιοχής. Τέλος, προσδιορίζονται κατευθύνσεις για μελλοντική έρευνα που θα εμβαθύνει στα ζητήματα που αναδείχθηκαν.

2. Θεωρητικό Πλαίσιο

2.1. Κοινωνικές διαστάσεις της ενεργειακής μετάβασης

Η ενεργειακή μετάβαση συχνά προσεγγίζεται ως μια κατεξοχήν τεχνολογική και οικονομική διαδικασία, εστιάζοντας στην αντικατάσταση των ορυκτών καυσίμων με ανανεώσιμες πηγές ενέργειας, στις απαιτούμενες επενδύσεις και στις τεχνολογικές καινοτομίες. Ωστόσο, όπως επισημαίνουν οι Sonacool και συνεργάτες (2019), η ενεργειακή μετάβαση αποτελεί πρωτίτως μια κοινωνική διαδικασία που αναδιαμορφώνει τις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων, θεσμών και περιβάλλοντος. Οι τεχνολογικές αλλαγές συνεπάγονται βαθιές μετασχηματιστικές επιδράσεις στην καθημερινή ζωή των πολιτών, στις εργασιακές σχέσεις, στις τοπικές οικονομίες και στον ίδιο τον τρόπο με τον οποίο οι κοινότητες αντιλαμβάνονται την ταυτότητά τους.

Η αναγνώριση της κοινωνικής διάστασης της ενεργειακής μετάβασης αποτελεί προϋπόθεση για τον επιτυχή σχεδιασμό και υλοποίηση των σχετικών πολιτικών. Οι Carley και Konisky (2020) υποστηρίζουν ότι η μετάβαση σε καθαρές πηγές ενέργειας εγείρει σοβαρά ζητήματα δικαιοσύνης και ισότητας, καθώς τα οφέλη και τα βάρη της αλλαγής δεν κατανέμονται ομοιόμορφα στον πληθυσμό. Συγκεκριμένες κοινότητες, επαγγελματικές ομάδες και κοινωνικά στρώματα επιβαρύνονται δυσανάλογα, ενώ άλλες απολαμβάνουν τα οφέλη χωρίς να φέρουν αντίστοιχο κόστος. Η αποτυχία αντιμετώπισης αυτών των ανισοτήτων οδηγεί σε κοινωνικές εντάσεις, πολιτική αντίδραση και τελικά σε καθυστέρηση ή αποτυχία της μετάβασης.

Κοινωνικές επιπτώσεις της απολιγνιτοποίησης

Η απολιγνιτοποίηση, ως συγκεκριμένη έκφανση της ενεργειακής μετάβασης, επιφέρει πολλαπλές και αλληλένδετες κοινωνικές επιπτώσεις στις εξαρτημένες κοινότητες. Η απώλεια θέσεων εργασίας αποτελεί την πλέον άμεση και ορατή επίπτωση. Στις λιγνιτικές περιοχές, η εξορυκτική δραστηριότητα και οι συναφείς βιομηχανίες αποτελούν συχνά τον κυρίαρχο εργοδότη, με αποτέλεσμα το κλείσιμο των μονάδων να οδηγεί σε μαζική ανεργία. Οι θέσεις εργασίας στον τομέα του άνθρακα χαρακτηρίζονται τυπικά από υψηλότερες αμοιβές σε σύγκριση με τον υπόλοιπο ιδιωτικό τομέα, με αποτέλεσμα η απώλειά τους να συνεπάγεται σημαντική μείωση του εισοδήματος ακόμα και όταν οι εργαζόμενοι βρίσκουν εναλλακτική απασχόληση (Carley & Konisky, 2020).

Η πληθυσμιακή συρρίκνωση ακολουθεί την οικονομική παρακμή. Οι νεότεροι και πιο δυναμικοί κάτοικοι μετακινούνται προς περιοχές με καλύτερες προοπτικές απασχόλησης, αφήνοντας πίσω έναν γηράσκοντα πληθυσμό. Η δημογραφική αυτή αλλαγή επιδεινώνει περαιτέρω την οικονομική κατάσταση, καθώς μειώνεται η τοπική κατανάλωση, κλείνουν επιχειρήσεις και υποβαθμίζονται οι δημόσιες υπηρεσίες λόγω της μείωσης της φορολογικής βάσης. Δημιουργείται έτσι ένας φαύλος κύκλος που είναι δύσκολο να διακοπεί χωρίς εξωτερική παρέμβαση.

Η αποδυνάμωση της τοπικής ταυτότητας αποτελεί μια λιγότερο ορατή αλλά εξίσου σημαντική επίπτωση. Σε πολλές λιγνιτικές περιοχές, η εξορυκτική δραστηριότητα δεν αποτελεί απλώς οικονομική δραστηριότητα αλλά θεμέλιο της συλλογικής ταυτότητας. Γενιές κατοίκων έχουν

ορίσει τον εαυτό τους σε σχέση με το ορυχείο, το εργοστάσιο ή τη ΔΕΗ. Η απώλεια αυτής της ταυτότητας δημιουργεί ένα κενό νοήματος που δεν καλύπτεται εύκολα, ακόμα και όταν οι οικονομικές συνθήκες βελτιώνονται. Οι Healy και Barry (2017) τονίζουν ότι η Δίκαιη Μετάβαση πρέπει να λαμβάνει υπόψη αυτή την πολιτισμική διάσταση, αναγνωρίζοντας την αξία των εργατικών παραδόσεων και δημιουργώντας νέες αφηγήσεις που θα συνδέουν το παρελθόν με το μέλλον.

Η σημασία της κοινωνικής αποδοχής

Η επιτυχία της ενεργειακής μετάβασης εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την κοινωνική της αποδοχή. Οι Sovacool και συνεργάτες (2019) επισημαίνουν ότι ακόμα και τεχνικά άρτιες και οικονομικά βιώσιμες λύσεις μπορούν να αποτύχουν εάν δεν τυγχάνουν της υποστήριξης των τοπικών κοινωνιών. Η κοινωνική αποδοχή δεν είναι απλώς θέμα ενημέρωσης ή πειθούς, αλλά απαιτεί την ουσιαστική συμμετοχή των πολιτών στον σχεδιασμό και την υλοποίηση των πολιτικών, τη δίκαιη κατανομή των ωφελειών, και την αντιμετώπιση των ανησυχιών και των αντιρρήσεων. Η αντίληψη αδικίας, ακόμα και αν δεν αντιστοιχεί πλήρως στην πραγματικότητα, μπορεί να υπονομεύσει την αποδοχή και να οδηγήσει σε κοινωνικές αντιδράσεις.

Διεθνή παραδείγματα

Η διεθνής εμπειρία από περιοχές που έχουν διανύσει τη διαδρομή της μετάβασης παρέχει πολύτιμα διδάγματα. Η κοιλάδα του Ruhr στη Γερμανία αποτελεί το πλέον μελετημένο παράδειγμα μετάβασης από τον λιθάνθρακα. Η περιοχή, που στο απόγειό της τη δεκαετία του 1950 απασχολούσε περισσότερους από 600.000 εργαζόμενους στα ορυχεία, έκλεισε το τελευταίο της ορυχείο το 2018 μετά από μια διαδικασία σταδιακής απόσυρσης που διήρκεσε περισσότερες από έξι δεκαετίες. Η μετάβαση υποστηρίχθηκε με τεράστιους πόρους, οι οποίοι εκτιμώνται μεταξύ 289 και 331 δισεκατομμυρίων ευρώ σε επιδοτήσεις κατά την περίοδο 1950-2008, και περιλάμβανε προγράμματα πρόωρης συνταξιοδότησης, επανακατάρτισης και περιφερειακής ανάπτυξης. Παρά τους τεράστιους πόρους, η περιοχή εξακολουθεί να αντιμετωπίζει προκλήσεις: η ανεργία παραμένει διπλάσια του γερμανικού μέσου όρου, ενώ εμφανείς κοινωνικές ανισότητες διαχωρίζουν τον εύπορο νότο από τον υποβαθμισμένο βορρά της περιοχής (Oei et al., 2020).

Η Σιλεσία στην Πολωνία αντιπροσωπεύει μια περίπτωση μετάβασης σε εξέλιξη, με ιδιαίτερη σημασία για την Ελλάδα λόγω των ομοιοτήτων στο θεσμικό και οικονομικό πλαίσιο. Η περιοχή απασχολεί σήμερα περίπου 80.000 εργαζόμενους στον τομέα του άνθρακα, μειωμένους από 400.000 πριν από τρεις δεκαετίες. Η εμπειρία της Σιλεσίας αναδεικνύει τη σημασία της εδαφικής προσέγγισης: οι επιπτώσεις συγκεντρώνονται σε συγκεκριμένους δήμους όπου η απασχόληση στον άνθρακα φθάνει το 40-50% του συνόλου, ενώ σε περιφερειακό επίπεδο το ποσοστό είναι κάτω του 5% (World Bank, 2022). Η διαφοροποίηση αυτή υπογραμμίζει την ανάγκη για στοχευμένες παρεμβάσεις σε επίπεδο τοπικής κοινότητας.

Ο ρόλος της κοινωνικής καινοτομίας

Η κοινωνική καινοτομία αναδεικνύεται ως κρίσιμος παράγοντας για την επιτυχή διαχείριση της μετάβασης. Σε αντίθεση με την τεχνολογική καινοτομία που εστιάζει σε προϊόντα και διαδικασίες, η κοινωνική καινοτομία αφορά νέους τρόπους οργάνωσης της κοινωνικής δράσης για την αντιμετώπιση κοινωνικών αναγκών. Στο πλαίσιο της ενεργειακής μετάβασης, η

κοινωνική καινοτομία μπορεί να λάβει πολλές μορφές, όπως η δημιουργία ενεργειακών κοινοτήτων που επιτρέπουν στους πολίτες να συμμετέχουν στην παραγωγή και τα οφέλη της πράσινης ενέργειας, η ανάπτυξη κοινωνικών επιχειρήσεων που απαντούν σε τοπικές ανάγκες, και η δημιουργία δικτύων αλληλοϋποστήριξης μεταξύ πληγέντων εργαζομένων και κοινοτήτων. Οι Healy και Barry (2017) υποστηρίζουν ότι η Δίκαιη Μετάβαση απαιτεί τη συνδημιουργία νέων κοινωνικών θεσμών που θα επιτρέπουν στις κοινότητες να διαμορφώνουν το μέλλον τους αντί να το υφίστανται παθητικά.

2.2. Κοινοτική ανθεκτικότητα (Community Resilience)

Η έννοια της κοινοτικής ανθεκτικότητας (community resilience) έχει τις ρίζες της στην οικολογική θεωρία συστημάτων, όπου αρχικά περιέγραφε την ικανότητα ενός οικοσυστήματος να απορροφά διαταραχές διατηρώντας τη βασική του δομή και λειτουργία. Η μεταφορά της έννοιας στο κοινωνικό πεδίο επέτρεψε την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οι κοινότητες ανταποκρίνονται σε κρίσεις, προσαρμόζονται σε αλλαγές και τελικά μετασχηματίζονται. Σε αντίθεση με την ατομική ανθεκτικότητα που εστιάζει στα ψυχολογικά χαρακτηριστικά του προσώπου, η κοινοτική ανθεκτικότητα αναφέρεται στις συλλογικές ικανότητες μιας κοινότητας να αντιμετωπίζει αντιξοότητες και να διατηρεί ή να βελτιώνει την ευημερία των μελών της.

Οι Norris και συνεργάτες (2008), σε μια θεμελιώδη συνθετική εργασία, όρισαν την κοινοτική ανθεκτικότητα ως μια διαδικασία που συνδέει ένα σύνολο προσαρμοστικών ικανοτήτων με μια θετική τροχιά προσαρμογής μετά από διαταραχή. Κεντρική στον ορισμό αυτό είναι η έννοια των πόρων (resources) και η δυναμική τους ανάπτυξη: η ανθεκτικότητα δεν είναι στατική ιδιότητα αλλά διαρκής διαδικασία που εξαρτάται από τη διαθεσιμότητα, την ποικιλία και την αξιοποίηση κοινοτικών πόρων. Η Magis (2010) επέκτεινε αυτή την προσέγγιση ορίζοντας την κοινοτική ανθεκτικότητα ως την ύπαρξη, ανάπτυξη και ενεργοποίηση κοινοτικών πόρων από τα μέλη της κοινότητας προκειμένου να ευδοκιμήσουν σε ένα περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από αλλαγή, αβεβαιότητα, απρόβλεπτο και έκπληξη. Ο ορισμός αυτός μετατοπίζει την εστίαση από την απλή ανάκαμψη (bounce back) στην ικανότητα για ανάπτυξη και μετασχηματισμό (bounce forward).

Θεωρητικά μοντέλα κοινοτικής ανθεκτικότητας

Το μοντέλο των Norris και συνεργατών (2008) προσδιορίζει τέσσερις θεμελιώδεις πυλώνες προσαρμοστικής ικανότητας που συνθέτουν την κοινοτική ανθεκτικότητα. Ο πρώτος πυλώνας αφορά την οικονομική ανάπτυξη και περιλαμβάνει το επίπεδο και την ποικιλία των οικονομικών πόρων, την ισότητα στη διανομή τους, καθώς και την οικονομική διαφοροποίηση που μειώνει την ευπάθεια σε κλαδικές κρίσεις. Ο δεύτερος πυλώνας είναι το κοινωνικό κεφάλαιο, που περιλαμβάνει τα δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης, την κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη, καθώς και την αίσθηση του ανήκειν σε μια κοινότητα. Ο τρίτος πυλώνας αφορά την πληροφόρηση και επικοινωνία, δηλαδή τους μηχανισμούς διάδοσης πληροφοριών, την πρόσβαση σε αξιόπιστες πηγές και τις υποδομές επικοινωνίας. Τέλος, ο τέταρτος πυλώνας είναι η κοινοτική ικανότητα, που περιλαμβάνει τη συλλογική δράση και ενδυνάμωση, την ικανότητα κριτικής ανάλυσης και λήψης αποφάσεων, καθώς και την ύπαρξη αποτελεσματικής τοπικής διακυβέρνησης.

Η Magis (2010) ανέπτυξε ένα συμπληρωματικό πλαίσιο εστιάζοντας στους κοινοτικούς πόρους ως θεμέλιο της ανθεκτικότητας. Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο, οι ανθεκτικές κοινότητες διαθέτουν και αξιοποιούν έξι τύπους κεφαλαίου: φυσικό κεφάλαιο (περιβαλλοντικοί πόροι), ανθρώπινο κεφάλαιο (δεξιότητες, γνώσεις, υγεία του πληθυσμού), πολιτισμικό κεφάλαιο (παραδόσεις, αξίες, ταυτότητα), κοινωνικό κεφάλαιο (δίκτυα, εμπιστοσύνη, αμοιβαιότητα), οικονομικό κεφάλαιο (χρηματοοικονομικοί πόροι) και πολιτικό κεφάλαιο (πρόσβαση σε θεσμούς εξουσίας, συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων). Η Magis υπογραμμίζει ότι η ανθεκτικότητα δεν αφορά μόνο την ύπαρξη αυτών των πόρων αλλά κυρίως την ικανότητα της κοινότητας να τους κινητοποιεί και να τους αξιοποιεί συλλογικά. Επιπλέον, τονίζει ότι οι κοινότητες μπορούν να ανταποκριθούν σε διαταραχές μέσω τριών μηχανισμών: της διατήρησης (maintenance), της προσαρμογής (adaptation) και του μετασχηματισμού (transformation), με τον τελευταίο να είναι ιδιαίτερα κρίσιμος για περιπτώσεις βαθιάς διαρθρωτικής αλλαγής.

Οι Patel και συνεργάτες (2017), σε μια συστηματική ανασκόπηση της βιβλιογραφίας, ταυτοποίησαν εννέα βασικά στοιχεία κοινοτικής ανθεκτικότητας: τοπική γνώση και ικανότητες, κοινοτικά δίκτυα και σχέσεις, επικοινωνία, υγεία και ευημερία, διακυβέρνηση και ηγεσία, διαθέσιμοι πόροι, οικονομική επένδυση, ετοιμότητα και σχεδιασμός, καθώς και θετική νοητική στάση. Η σύνθεση αυτή επιβεβαιώνει την πολυδιάστατη φύση της κοινοτικής ανθεκτικότητας και την ανάγκη ολιστικής προσέγγισης στη μέτρησή της.

Διαστάσεις μέτρησης στην παρούσα έρευνα

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, η κοινοτική ανθεκτικότητα μετράται μέσω τεσσάρων βασικών διαστάσεων που αντανakλούν τα θεωρητικά μοντέλα των Norris et al. (2008) και Magis (2010). Η πρώτη διάσταση αφορά την κοινοτική υποστήριξη (ερώτηση E3), η οποία αξιολογεί την αντίληψη των κατοίκων για την ικανότητα της κοινότητάς τους να παρέχει βοήθεια στα μέλη της σε περιόδους δυσκολίας. Η διάσταση αυτή αντιστοιχεί στον πυλώνα του κοινωνικού κεφαλαίου και ιδίως στα δίκτυα κοινωνικής υποστήριξης, που θεωρούνται κρίσιμα για την ανθεκτικότητα.

Η δεύτερη διάσταση είναι η θεσμική εμπιστοσύνη (ερώτηση E4), που μετρά τον βαθμό εμπιστοσύνης των κατοίκων στους τοπικούς θεσμούς και φορείς. Η εμπιστοσύνη στους θεσμούς αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο της κοινοτικής ικανότητας, καθώς επηρεάζει την αποτελεσματικότητα της συλλογικής δράσης και τη συμμετοχή των πολιτών στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Η τρίτη διάσταση αφορά την επάρκεια υπηρεσιών (ερώτηση E5), δηλαδή την αξιολόγηση της ποιότητας και διαθεσιμότητας δημόσιων υπηρεσιών στην περιοχή. Η διάσταση αυτή συνδέεται με τον πυλώνα της οικονομικής ανάπτυξης και τη διαθεσιμότητα υποδομών που υποστηρίζουν την ευημερία της κοινότητας. Η τέταρτη διάσταση είναι η αίσθηση σύνδεσης με την κοινότητα (ερώτηση E6), που αποτυπώνει το βαθμό ταύτισης και συναισθηματικής δέσμευσης των κατοίκων με τον τόπο τους. Η τοπική ταυτότητα και το αίσθημα του ανήκειν αποτελούν κεντρικά στοιχεία της κοινωνικής συνοχής και παρέχουν κίνητρο για συλλογική δράση.

Η κλίμακα Transcultural Community Resilience Scale (T-CRS)

Για τη μέτρηση της κοινοτικής ανθεκτικότητας, η παρούσα έρευνα αξιοποιεί τη διεθνώς επικυρωμένη κλίμακα Transcultural Community Resilience Scale (T-CRS), που αναπτύχθηκε από τους Cénat και συνεργάτες (2021). Η T-CRS σχεδιάστηκε με σκοπό την αξιολόγηση της ικανότητας των κοινοτήτων να παρέχουν στα μέλη τους τους απαραίτητους πόρους για την ανάπτυξη ατομικής ανθεκτικότητας, ακολουθώντας τον ορισμό των Norris και συνεργατών (2008). Η κλίμακα αναπτύχθηκε μέσα από συνεργατική διαδικασία που περιελάμβανε ερευνητές, επαγγελματίες και μέλη κοινοτήτων, διασφαλίζοντας την εγκυρότητα περιεχομένου.

Η T-CRS περιλαμβάνει τρεις υποκλίμακες: δυνάμεις και υποστήριξη της κοινότητας (community strengths and support), εμπιστοσύνη και πίστη στην κοινότητα (community trust and faith), και κοινοτικές αξίες (community values). Η ψυχομετρική επικύρωση της κλίμακας πραγματοποιήθηκε σε πολυγλωσσικό και πολυπολιτισμικό δείγμα από τέσσερις χώρες (Λαϊκή Δημοκρατία του Κονγκό, Αϊτή, Ρουάντα, Τόγκο), αποδεικνύοντας εξαιρετικές ψυχομετρικές ιδιότητες με δείκτες εσωτερικής συνέπειας (Cronbach's alpha) που κυμαίνονται από 0,82 έως 0,95. Η κλίμακα επέδειξε επίσης καλή συγκλίνουσα εγκυρότητα με θετική συσχέτιση με την ατομική ανθεκτικότητα και αρνητική συσχέτιση με την κατάθλιψη. Η διαπολιτισμική εγκυρότητα της T-CRS την καθιστά κατάλληλη για χρήση σε διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια, συμπεριλαμβανομένου του ελληνικού.

Σημασία της κοινοτικής ανθεκτικότητας για τις περιοχές μετάβασης

Η κοινοτική ανθεκτικότητα αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τις περιοχές που υπόκεινται σε ενεργειακή μετάβαση. Η απολιγνιτοποίηση και η στροφή σε ανανεώσιμες πηγές ενέργειας συνιστούν βαθιά διαρθρωτική αλλαγή που επηρεάζει όχι μόνο την οικονομία αλλά και τον κοινωνικό ιστό των εξαρτώμενων περιοχών. Κοινότητες με χαμηλή ανθεκτικότητα κινδυνεύουν να βιώσουν τη μετάβαση ως καταστροφή, οδηγούμενες σε δημογραφική συρρίκνωση, κοινωνική αποσύνθεση και πολιτική αποξένωση. Αντίθετα, κοινότητες με υψηλή ανθεκτικότητα μπορούν να αξιοποιήσουν τη μετάβαση ως ευκαιρία μετασχηματισμού, αναπτύσσοντας νέες οικονομικές δραστηριότητες και ενισχύοντας την κοινωνική συνοχή.

Η διεθνής εμπειρία από περιοχές μετάβασης υπογραμμίζει τη σημασία της κοινοτικής ανθεκτικότητας. Η επιτυχημένη μετάβαση απαιτεί όχι μόνο οικονομικούς πόρους και τεχνικές λύσεις αλλά και ισχυρό κοινωνικό ιστό που μπορεί να υποστηρίξει τα μέλη της κοινότητας κατά τη διάρκεια της αλλαγής. Τα δίκτυα αλληλοβοήθειας, η εμπιστοσύνη στους θεσμούς, η ποιότητα των υπηρεσιών και η αίσθηση τοπικής ταυτότητας αποτελούν πόρους που μπορούν να κινητοποιηθούν για την απορρόφηση του αρχικού σοκ της μετάβασης και την οικοδόμηση ενός νέου αναπτυξιακού μοντέλου. Η μέτρηση της κοινοτικής ανθεκτικότητας στις ελληνικές περιοχές Δίκαιης Μετάβασης επιτρέπει τον εντοπισμό των διαστάσεων που χρήζουν ενίσχυσης και την κατεύθυνση των παρεμβάσεων εκεί όπου θα έχουν τη μεγαλύτερη επίδραση.

2.3. Κοινωνική συνοχή και κοινωνικό κεφάλαιο

Η κοινωνική συνοχή αποτελεί μια από τις πλέον συζητούμενες αλλά και αμφιλεγόμενες έννοιες στις κοινωνικές επιστήμες. Παρά την ευρεία χρήση της τόσο στην επιστημονική έρευνα όσο και στον πολιτικό λόγο, δεν υπάρχει ενιαίος αποδεκτός ορισμός, γεγονός που αντανακλά την

πολυδιάστατη φύση της έννοιας. Η Berger-Schmitt (2002), σε μια θεμελιώδη εργασία για τη μέτρηση της κοινωνικής συνοχής στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, προσδιόρισε δύο ουσιώδεις διαστάσεις που συνθέτουν την έννοια: τη διάσταση των ανισοτήτων και τη διάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου. Η πρώτη διάσταση περιλαμβάνει στόχους όπως η μείωση των ανισοτήτων, η προώθηση ίσων ευκαιριών και η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ η δεύτερη αφορά την ενίσχυση των κοινωνικών σχέσεων, αλληλεπιδράσεων και δεσμών μεταξύ των μελών μιας κοινωνίας.

Η Jenson (2010), σε μια συστηματική ανασκόπηση για λογαριασμό της Κοινοπολιτείας, επισήμανε ότι η κοινωνική συνοχή αναφέρεται στην ικανότητα μιας κοινωνίας να διασφαλίζει την ευημερία όλων των μελών της, ελαχιστοποιώντας τις ανισότητες και αποφεύγοντας την πόλωση. Κεντρικά στοιχεία της έννοιας είναι η αίσθηση του ανήκειν, η συμμετοχή στη συλλογική ζωή, η αναγνώριση της διαφορετικότητας και η νομιμοποίηση των θεσμών. Η συνοχή δεν προϋποθέτει ομοιογένεια αξιών αλλά συμβατότητα μεταξύ διαφορετικών ομάδων και αποδοχή ενός κοινού πλαισίου συνύπαρξης. Σε πλουραλιστικές κοινωνίες, η συνοχή βασίζεται περισσότερο σε κοινές «πολιτειακές» αξίες παρά σε εθνοτική ή θρησκευτική ομοιομορφία.

Θεωρία κοινωνικού κεφαλαίου

Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, στενά συνδεδεμένη με την κοινωνική συνοχή, αναφέρεται στους πόρους που διατίθενται στα άτομα μέσω των κοινωνικών τους σχέσεων. Ο Coleman (1988) ανέπτυξε μια λειτουργική προσέγγιση ορίζοντας το κοινωνικό κεφάλαιο ως πτυχές της κοινωνικής δομής που διευκολύνουν ορισμένες δράσεις των δρώντων εντός αυτής της δομής. Σύμφωνα με τον Coleman, το κοινωνικό κεφάλαιο δεν είναι μια μεμονωμένη οντότητα αλλά ένα σύνολο διαφορετικών οντοτήτων με δύο κοινά χαρακτηριστικά: όλες αποτελούν κάποια πτυχή της κοινωνικής δομής και όλες διευκολύνουν συγκεκριμένες δράσεις. Σε αντίθεση με το ανθρώπινο κεφάλαιο που ενυπάρχει στα άτομα ή το φυσικό κεφάλαιο που ενυπάρχει στα υλικά αγαθά, το κοινωνικό κεφάλαιο ενυπάρχει στις σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων.

Ο Putnam (2000), στο κλασικό έργο "Bowling Alone", επέκτεινε την ανάλυση του κοινωνικού κεφαλαίου εισάγοντας τη διάκριση μεταξύ συνδεδετικού (bonding) και γεφυρωτικού (bridging) κοινωνικού κεφαλαίου. Το συνδεδετικό κοινωνικό κεφάλαιο αναφέρεται στους δεσμούς μεταξύ ατόμων που μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά όπως οικογένεια, εθνοτική καταγωγή, θρησκεία ή κοινωνική τάξη. Αυτοί οι δεσμοί τείνουν να είναι ισχυροί και εσωστρεφείς, παρέχοντας συναισθηματική υποστήριξη και αλληλεγγύη εντός της ομάδας. Αντίθετα, το γεφυρωτικό κοινωνικό κεφάλαιο αναφέρεται στους δεσμούς μεταξύ ατόμων από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες. Αυτοί οι δεσμοί είναι συνήθως πιο αδύναμοι αλλά ιδιαίτερα σημαντικοί για την πρόσβαση σε νέες πληροφορίες, ευκαιρίες και πόρους εκτός του στενού κύκλου.

Η διάκριση αυτή έχει σημαντικές επιπτώσεις για τις κοινότητες σε μετάβαση. Κοινότητες με υψηλό συνδεδετικό αλλά χαμηλό γεφυρωτικό κεφάλαιο μπορεί να είναι συνεκτικές εσωτερικά αλλά κλειστές στους ξένους και ανίκανες να αξιοποιήσουν εξωτερικές ευκαιρίες. Αντίστροφα, η απουσία συνδεδετικών δεσμών αποδυναμώνει τα δίκτυα αλληλοβοήθειας που είναι απαραίτητα για την αντιμετώπιση κρίσεων. Η ισορροπία μεταξύ των δύο μορφών κεφαλαίου είναι κρίσιμη για την ικανότητα προσαρμογής σε αλλαγές.

Διαστάσεις μέτρησης στην παρούσα έρευνα

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, η κοινωνική συνοχή μετράται μέσω δύο βασικών διαστάσεων που αντανακλούν τη διάκριση του Putnam μεταξύ συνδεδετικού και γεφυρωτικού κεφαλαίου. Η πρώτη διάσταση είναι η διαπροσωπική εμπιστοσύνη (ερώτηση E7), η οποία αξιολογεί τον βαθμό στον οποίο οι κάτοικοι εμπιστεύονται τους συμπολίτες τους. Η εμπιστοσύνη αποτελεί θεμελιώδες συστατικό του κοινωνικού κεφαλαίου, καθώς διευκολύνει τη συνεργασία, μειώνει το κόστος συναλλαγών και επιτρέπει την ανάπτυξη σχέσεων αμοιβαιότητας. Υψηλά επίπεδα διαπροσωπικής εμπιστοσύνης συνδέονται με ισχυρότερο συνδεδετικό κοινωνικό κεφάλαιο.

Η δεύτερη διάσταση είναι ο σεβασμός της διαφορετικότητας (ερώτηση E8), η οποία μετρά τον βαθμό αποδοχής ατόμων με διαφορετικά χαρακτηριστικά, προελεύσεις ή απόψεις. Η διάσταση αυτή αντιστοιχεί στο γεφυρωτικό κοινωνικό κεφάλαιο και είναι κρίσιμη για την ικανότητα μιας κοινότητας να ενσωματώνει νεοεισερχόμενους και να προσαρμόζεται σε δημογραφικές αλλαγές. Σε περιοχές ενεργειακής μετάβασης, όπου αναμένονται μετακινήσεις πληθυσμών και εισοδος νέων εργαζομένων σε αναδυόμενους κλάδους, η ικανότητα αποδοχής της διαφορετικότητας καθορίζει την ομαλότητα της κοινωνικής ενσωμάτωσης.

Η κλίμακα Perceived Neighborhood Social Cohesion Questionnaire (PNSCQ-SF)

Για τη μέτρηση της κοινωνικής συνοχής, η παρούσα έρευνα αξιοποιεί στοιχεία από την κλίμακα Perceived Neighborhood Social Cohesion Questionnaire-Short Form (PNSCQ-SF), που αναπτύχθηκε και επικυρώθηκε από τους Dupuis και συνεργάτες (2017). Η PNSCQ-SF είναι ένα εργαλείο 9 ερωτήσεων που μετρά τρεις διαστάσεις της αντιλαμβανόμενης κοινωνικής συνοχής σε επίπεδο γειτονιάς: την εμπιστοσύνη στους ανθρώπους (trust in people), τη δέσμευση με τη γειτονιά (attachment to neighborhood) και την ανοχή και τον σεβασμό (tolerance and respect). Η κλίμακα επικυρώθηκε σε μεγάλο δείγμα 5.065 ανδρών από την Ελβετία, επιδεικνύοντας εξαιρετική εσωτερική συνέπεια (Cronbach's alpha = 0,93) και ικανοποιητικούς δείκτες προσαρμογής στην επιβεβαιωτική παραγοντική ανάλυση.

Η επιλογή της PNSCQ-SF βασίστηκε σε τρεις λόγους: πρώτον, η κλίμακα μετρά τις διαστάσεις που είναι θεωρητικά σημαντικές για την κοινωνική συνοχή σύμφωνα με τα μοντέλα των Berger-Schmitt (2002) και Putnam (2000). Δεύτερον, η συνοπτική μορφή της (9 ερωτήσεις) επιτρέπει την ενσωμάτωσή της σε ευρύτερα ερευνητικά εργαλεία χωρίς υπερβολική επιβάρυνση των ερωτώμενων. Τρίτον, η επικύρωση σε ευρωπαϊκό πληθυσμό ενισχύει την καταλληλότητά της για χρήση στο ελληνικό πλαίσιο. Οι ερευνητές που ανέπτυξαν την κλίμακα διαπίστωσαν σημαντικές συσχετίσεις μεταξύ της αντιλαμβανόμενης κοινωνικής συνοχής και θετικών δεικτών υγείας και ευημερίας, καθώς και αρνητικές συσχετίσεις με την κατάθλιψη και τις απόπειρες αυτοκτονίας, επιβεβαιώνοντας τον προστατευτικό ρόλο της κοινωνικής συνοχής.

Κοινωνική συνοχή, συλλογική δράση και μετάβαση

Η σχέση μεταξύ κοινωνικής συνοχής και συλλογικής δράσης είναι αμφίδρομη και κρίσιμη για την κατανόηση της δυναμικής των κοινοτήτων σε μετάβαση. Από τη μια πλευρά, η κοινωνική συνοχή διευκολύνει τη συλλογική δράση παρέχοντας τη βάση εμπιστοσύνης και αλληλεγγύης που απαιτείται για τη συνεργασία. Κοινότητες με υψηλή συνοχή είναι πιο ικανές να οργανώσουν συλλογικές απαντήσεις σε προκλήσεις, να διαμορφώσουν κοινά οράματα για το μέλλον και να

κινητοποιήσουν πόρους για κοινούς στόχους. Από την άλλη πλευρά, η επιτυχημένη συλλογική δράση ενισχύει την κοινωνική συνοχή δημιουργώντας κοινές εμπειρίες, ενδυναμώνοντας τα δίκτυα και οικοδομώντας εμπιστοσύνη.

Στο πλαίσιο της ενεργειακής μετάβασης, η κοινωνική συνοχή αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τρεις λόγους. Πρώτον, η μετάβαση απαιτεί συλλογική δράση σε πολλαπλά επίπεδα: από τη διαμόρφωση τοπικών αναπτυξιακών στρατηγικών μέχρι την υλοποίηση κοινοτικών ενεργειακών έργων και τη δημιουργία κοινωνικών επιχειρήσεων. Κοινότητες με αδύναμη συνοχή δυσκολεύονται να συντονίσουν τέτοιες δράσεις. Δεύτερον, η μετάβαση επιφέρει δημογραφικές αλλαγές που μπορούν να διαταράξουν τις υπάρχουσες κοινωνικές ισορροπίες: η αναχώρηση νέων, η είσοδος εργαζομένων σε νέους κλάδους και η αλλαγή της σύνθεσης του πληθυσμού απαιτούν υψηλά επίπεδα γεφυρωτικού κεφαλαίου για την ομαλή ενσωμάτωση. Τρίτον, η μετάβαση δημιουργεί αβεβαιότητα και άγχος που μπορούν να οδηγήσουν σε κοινωνικές εντάσεις και πόλωση. Η κοινωνική συνοχή λειτουργεί ως αποσβεστήρας αυτών των εντάσεων, διατηρώντας τους διαύλους επικοινωνίας ανοιχτούς και προλαμβάνοντας την κλιμάκωση των συγκρούσεων.

Η διεθνής εμπειρία από περιοχές μετάβασης επιβεβαιώνει τη σημασία της κοινωνικής συνοχής. Σε περιοχές όπου η συνοχή διατηρήθηκε ή ενισχύθηκε κατά τη μετάβαση, οι κοινότητες κατάφεραν να αξιοποιήσουν τις νέες ευκαιρίες και να διατηρήσουν την ποιότητα ζωής. Αντίθετα, σε περιοχές όπου η συνοχή διαβρώθηκε, η μετάβαση συνοδεύτηκε από κοινωνική αποσύνθεση, πολιτική αποξένωση και δημογραφική κατάρρευση. Η μέτρηση της κοινωνικής συνοχής στις ελληνικές περιοχές Δίκαιης Μετάβασης επιτρέπει τον εντοπισμό των διαστάσεων που απαιτούν παρέμβαση και τη διαμόρφωση στοχευμένων πολιτικών ενίσχυσης του κοινωνικού ιστού.

2.4. Κοινωνικές ανισότητες στις περιοχές μετάβασης

Εννοιολογική οριοθέτηση των κοινωνικών ανισοτήτων

Οι κοινωνικές ανισότητες αναφέρονται στις συστηματικές διαφορές στην πρόσβαση σε πόρους, ευκαιρίες και αποτελέσματα μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Σε αντίθεση με τη φτώχεια που μετρά την απόλυτη στέρηση, οι ανισότητες αφορούν τη σχετική θέση των ατόμων και ομάδων εντός μιας κοινωνίας. Οι Wilkinson και Pickett (2009), στο θεμελιώδες έργο τους "The Spirit Level", τεκμηρίωσαν ότι οι εισοδηματικές ανισότητες συσχετίζονται ισχυρά με ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών προβλημάτων: χαμηλότερο προσδόκιμο ζωής, υψηλότερα ποσοστά ψυχικών νόσων, μεγαλύτερη κατανάλωση ναρκωτικών, περισσότερη βία και εγκληματικότητα, χαμηλότερες εκπαιδευτικές επιδόσεις και μειωμένη κοινωνική κινητικότητα.

Το κεντρικό επιχείρημα των Wilkinson και Pickett είναι ότι δεν είναι το απόλυτο επίπεδο πλούτου που καθορίζει την ποιότητα ζωής σε ανεπτυγμένες κοινωνίες, αλλά ο βαθμός ανισότητας στην κατανομή του. Κοινωνίες με υψηλές ανισότητες χαρακτηρίζονται από εντονότερο άγχος θέσης (status anxiety), μεγαλύτερη κοινωνική διαστρωμάτωση και χαμηλότερα επίπεδα εμπιστοσύνης. Αυτοί οι ψυχοκοινωνικοί μηχανισμοί επηρεάζουν όλα τα μέλη της κοινωνίας, όχι μόνο τα φτωχότερα στρώματα. Η ανάλυση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία

για τις περιοχές ενεργειακής μετάβασης, όπου οι υφιστάμενες ανισότητες κινδυνεύουν να διευρυνθούν λόγω της διαφορετικής επίδρασης της μετάβασης σε διαφορετικές ομάδες.

Η άνιση κατανομή των επιπτώσεων της μετάβασης

Η ενεργειακή μετάβαση, παρά τα συλλογικά οφέλη που υπόσχεται για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, χαρακτηρίζεται από έντονα άνιση κατανομή των βαρών και των ωφελειών. Ο Galgóczi (2020), ανώτερος ερευνητής στο Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο Συνδικάτων (ETUI), επισημαίνει ότι η διαδικασία προς μια οικονομία μηδενικών εκπομπών άνθρακα θα έχει μαζικές επιπτώσεις στην απασχόληση, τις εργασιακές σχέσεις και τη διανομή του εισοδήματος. Το κρίσιμο ζήτημα είναι ότι αυτές οι επιπτώσεις δεν κατανέμονται ομοιόμορφα: συγκεντρώνονται σε ορισμένες περιφέρειες, κλάδους και κοινωνικές ομάδες, ενώ τα οφέλη της πράσινης μετάβασης διαχέονται ευρύτερα.

Η περιφερειακή συγκέντρωση των επιπτώσεων είναι ιδιαίτερα έντονη. Ο Galgóczi (2020) σημειώνει ότι αν και ο συνολικός αριθμός θέσεων εργασίας που εξαρτώνται από τον άνθρακα στην Ευρωπαϊκή Ένωση αποτελεί μικρό ποσοστό της συνολικής απασχόλησης (περίπου 0,15%), αυτές οι θέσεις συγκεντρώνονται σε λίγες περιφέρειες όπου αποτελούν τη βάση της τοπικής οικονομίας. Σε πολλές από αυτές τις περιφέρειες, η βιοτικό επίπεδο σημαντικού τμήματος του πληθυσμού εξαρτάται άμεσα ή έμμεσα από την ανθρακοεξαρτώμενη οικονομία. Η απώλεια αυτών των θέσεων εργασίας, χωρίς επαρκή υποκατάστασή τους, μπορεί να οδηγήσει σε δραματική αύξηση των τοπικών ανισοτήτων και σε οικονομική κατάρρευση ολόκληρων κοινοτήτων.

Ευάλωτες ομάδες στη μετάβαση

Η αναγνώριση των ευάλωτων ομάδων είναι απαραίτητη για τον σχεδιασμό στοχευμένων παρεμβάσεων. Οι εργαζόμενοι σε λιγνιτικούς σταθμούς και ορυχεία αποτελούν την πιο άμεσα πληττόμενη ομάδα. Πρόκειται συνήθως για εργαζόμενους με μακρά προϋπηρεσία, υψηλές σχετικά αμοιβές και εξειδικευμένες δεξιότητες που δεν μεταφέρονται εύκολα σε άλλους κλάδους. Η απώλεια της εργασίας τους συνεπάγεται όχι μόνο μείωση εισοδήματος αλλά και απώλεια ταυτότητας και κοινωνικού καθεστώτος, καθώς σε πολλές λιγνιτικές περιοχές η εργασία στη ΔΕΗ ή τα ορυχεία αποτελούσε πηγή κοινωνικού κύρους.

Οι νέοι αντιμετωπίζουν διπλή πρόκληση: αφενός τη μειωμένη διαθεσιμότητα θέσεων εργασίας στην τοπική αγορά, αφετέρου την αβεβαιότητα για το αναπτυξιακό μέλλον της περιοχής τους. Αυτό οδηγεί σε μετανάστευση των πιο δυναμικών νέων, εγκαταλείποντας τις κοινότητες με γηρασμένο πληθυσμό και μειωμένο ανθρώπινο δυναμικό για την υλοποίηση της μετάβασης. Οι ηλικιωμένοι, από την άλλη πλευρά, αντιμετωπίζουν προκλήσεις προσαρμογής: μικρότερη ικανότητα επανεκπαίδευσης, μειωμένη κινητικότητα και εξάρτηση από υπηρεσίες που ενδέχεται να υποβαθμιστούν λόγω της συρρίκνωσης της τοπικής φορολογικής βάσης.

Οι χαμηλά εισοδηματικές ομάδες είναι ιδιαίτερα ευάλωτες λόγω της περιορισμένης ικανότητάς τους να απορροφήσουν οικονομικά σοκ. Η ενεργειακή φτώχεια, δηλαδή η αδυναμία θέρμανσης ή ψύξης της κατοικίας με επαρκή τρόπο, πλήττει δυσανάλογα τα χαμηλότερα εισοδηματικά στρώματα. Επιπλέον, η πράσινη μετάβαση μπορεί να αυξήσει το κόστος ενέργειας βραχυπρόθεσμα, επιβαρύνοντας περαιτέρω τα νοικοκυριά που ήδη δαπανούν μεγάλο μέρος

του εισοδήματός τους για ενέργεια. Χωρίς αντισταθμιστικά μέτρα, η μετάβαση κινδυνεύει να μετατραπεί σε μηχανισμό αναδιανομής από τους φτωχούς προς τους εύπορους.

Διαστάσεις μέτρησης στην παρούσα έρευνα

Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, η αντίληψη για τις κοινωνικές ανισότητες μετράται μέσω της ερώτησης E9, που αξιολογεί τον βαθμό στον οποίο οι κάτοικοι αντιλαμβάνονται ότι υπάρχουν οικονομικές ανισότητες στην περιοχή τους. Η επιλογή να μετρηθεί η υποκειμενική αντίληψη αντί αντικειμενικών δεικτών ανισότητας βασίζεται στη θεωρητική θέση ότι οι κοινωνικές επιπτώσεις των ανισοτήτων διαμεσολαβούνται από την αντίληψη των ατόμων. Όπως υποστηρίζουν οι Wilkinson και Pickett (2009), το ψυχοκοινωνικό στρες που προκαλούν οι ανισότητες συνδέεται με την υποκειμενική αίσθηση σχετικής στέρησης και όχι απαραίτητα με αντικειμενικές συνθήκες.

Η αρχή "leave no one behind" στη Δίκαιη Μετάβαση

Η αναγνώριση της άνιση κατανομής των επιπτώσεων της μετάβασης οδήγησε στη διαμόρφωση της αρχής "leave no one behind" (κανένας να μη μείνει πίσω) ως θεμελιώδους πυλώνα της Δίκαιης Μετάβασης. Η αρχή αυτή, που περιλαμβάνεται στη Συμφωνία του Παρισιού (2015) και αποτελεί κεντρικό στοιχείο του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Δίκαιης Μετάβασης, υποστηρίζει ότι η επίτευξη των κλιματικών στόχων πρέπει να συνοδεύεται από μέτρα που διασφαλίζουν ότι καμία κοινότητα, κανένας εργαζόμενος και κανένα νοικοκυριό δεν θα επωμιστεί δυσανάλογο βάρος.

Η πρακτική εφαρμογή της αρχής περιλαμβάνει πολλαπλές διαστάσεις. Πρώτον, την προστασία της απασχόλησης μέσω προγραμμάτων επανεκπαίδευσης, πρόωρης συνταξιοδότησης και δημιουργίας εναλλακτικών θέσεων εργασίας στις πληττόμενες περιοχές. Δεύτερον, τη δίκαιη κατανομή των ωφελειών της πράσινης μετάβασης, διασφαλίζοντας ότι οι τοπικές κοινότητες επωφελούνται από τις νέες επενδύσεις σε ανανεώσιμες πηγές ενέργειας. Τρίτον, την αντιμετώπιση της ενεργειακής φτώχειας μέσω στοχευμένων επιδομάτων και προγραμμάτων ενεργειακής αναβάθμισης κατοικιών. Τέταρτον, τη συμμετοχή των πληττόμενων κοινοτήτων στον σχεδιασμό και την υλοποίηση των πολιτικών μετάβασης, αναγνωρίζοντας την τοπική γνώση και τις ανάγκες.

Ο Galgóczi (2020) υπογραμμίζει ότι ο κοινωνικός διάλογος μεταξύ εργοδοτών, συνδικάτων και κυβερνήσεων αποτελεί κρίσιμο μηχανισμό για την υλοποίηση μιας Δίκαιης Μετάβασης. Οι συμφωνίες σε επίπεδο επιχείρησης και κλάδου μπορούν να διαχειριστούν τις επιπτώσεις της μετάβασης με τρόπο που προστατεύει τους εργαζόμενους και διατηρεί την κοινωνική συνοχή. Ωστόσο, ο κοινωνικός διάλογος δεν είναι επαρκής από μόνος του: απαιτούνται επαρκείς χρηματοδοτικοί πόροι, όπως αυτοί που παρέχει το Ταμείο Δίκαιης Μετάβασης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για να υποστηρίξουν τις αναγκαίες παρεμβάσεις.

Η μέτρηση της αντίληψης για τις κοινωνικές ανισότητες στις ελληνικές περιοχές Δίκαιης Μετάβασης επιτρέπει την αποτύπωση της αφετηρίας από την οποία ξεκινά η μετάβαση. Υψηλά επίπεδα αντιλαμβανόμενων ανισοτήτων υποδεικνύουν κοινωνικό έδαφος ευάλωτο σε περαιτέρω αποσταθεροποίηση και σηματοδοτούν την ανάγκη για ενισχυμένα αντισταθμιστικά μέτρα. Ταυτόχρονα, παρέχουν βάση αναφοράς για την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των πολιτικών Δίκαιης Μετάβασης στην επόμενη περίοδο.

3. Μεθοδολογία

3.1. Ερευνητικό εργαλείο

Για τη συλλογή των πρωτογενών δεδομένων της παρούσας έρευνας σχεδιάστηκε και αναπτύχθηκε ένα δομημένο ερωτηματολόγιο, το οποίο αποτελεί το κεντρικό ερευνητικό εργαλείο της μελέτης. Το ερωτηματολόγιο διαμορφώθηκε με γνώμονα την αποτύπωση των κοινωνικών συνθηκών στις πέντε περιοχές Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης (ΔΑΜ) της Ελλάδας, αξιοποιώντας διεθνώς έγκυρες και αξιόπιστες κλίμακες μέτρησης που έχουν υποβληθεί σε ψυχομετρικό έλεγχο σε διαπολιτισμικά πλαίσια.

Η δομή του ερωτηματολογίου οργανώθηκε σε διακριτές θεματικές ενότητες, οι οποίες καλύπτουν το σύνολο των ερευνητικών αξόνων του έργου SINN. Η πρώτη ενότητα περιλαμβάνει τα δημογραφικά στοιχεία των ερωτώμενων, συγκεκριμένα την ιδιότητά τους ως προς την ομάδα ενδιαφερομένων στην οποία ανήκουν (E1), καθώς και την περιοχή διαμονής ή δραστηριοποίησής τους εντός των πέντε περιοχών ΔΑΜ (E2). Η κατηγοριοποίηση των ερωτώμενων σε ομάδες ενδιαφερομένων (πολίτες, επιχειρήσεις, οργανισμοί και μη κυβερνητικές οργανώσεις, αιρετοί και δημόσιοι υπάλληλοι) επιτρέπει τη διερεύνηση πιθανών διαφοροποιήσεων στις αντιλήψεις μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων που συμμετέχουν στη διαδικασία της μετάβασης.

Η δεύτερη ενότητα, η οποία αποτελεί και το αντικείμενο της παρούσας μελέτης, εστιάζει στην αποτύπωση των κοινωνικών συνθηκών και περιλαμβάνει τις ερωτήσεις E3 έως E9 και E11. Οι ερωτήσεις αυτές διερευνούν τρεις θεμελιώδεις διαστάσεις των κοινωνικών συνθηκών: την κοινοτική ανθεκτικότητα, την κοινωνική συνοχή και τις κοινωνικές ανισότητες. Επιπρόσθετα, καταγράφονται οι προτεραιότητες των ερωτώμενων αναφορικά με τους τομείς κοινωνικής βελτίωσης που κρίνονται ως πιο σημαντικοί για τις περιοχές τους. Σημειώνεται ότι το ερωτηματολόγιο περιλαμβάνει και επιπλέον ενότητες που αφορούν τις οικονομικές συνθήκες, την καινοτομία και τεχνολογία, καθώς και τις δεξιότητες και ικανότητες, οι οποίες αναλύονται σε ξεχωριστές μελέτες του έργου SINN.

Αναφορικά με τις κλίμακες μέτρησης, το ερωτηματολόγιο υιοθετεί 5-βάθμια κλίμακα τύπου Likert για την πλειονότητα των ερωτήσεων, όπου το 1 αντιστοιχεί σε "Διαφωνώ απόλυτα" και το 5 σε "Συμφωνώ απόλυτα". Η επιλογή της πεντάβαθμης κλίμακας εξυπηρετεί διττό σκοπό: αφενός παρέχει επαρκή ευαισθησία για την καταγραφή διαφοροποιήσεων στις απαντήσεις, αφετέρου διευκολύνει τους ερωτώμενους στην κατανόηση και συμπλήρωση του ερωτηματολογίου, ελαχιστοποιώντας τον χρόνο που απαιτείται για την ολοκλήρωσή του.

Η προέλευση των ερωτήσεων βασίζεται σε επιστημονικά τεκμηριωμένες και διεθνώς αναγνωρισμένες κλίμακες. Συγκεκριμένα, οι ερωτήσεις E3 έως E6, οι οποίες μετρούν την κοινοτική ανθεκτικότητα, προέρχονται από την κλίμακα Transcultural Community Resilience Scale (T-CRS), η οποία αναπτύχθηκε και επικυρώθηκε από τους Cénat και συνεργάτες (2021) σε πολυπολιτισμικό και πολυγλωσσικό δείγμα. Η T-CRS αξιολογεί την ικανότητα των κοινοτήτων να παρέχουν στα μέλη τους τους απαραίτητους πόρους για την ανάπτυξη ανθεκτικότητας, βασιζόμενη στον ορισμό της κοινοτικής ανθεκτικότητας των Norris και συνεργατών (2008). Η κλίμακα παρουσιάζει εξαιρετικές ψυχομετρικές ιδιότητες με συντελεστή αξιοπιστίας

Cronbach's alpha που κυμαίνεται μεταξύ 0.82 και 0.95 για τις επιμέρους υποκλίμακες. Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκαν τέσσερα στοιχεία που αφορούν την κοινοτική υποστήριξη (E3), τη θεσμική εμπιστοσύνη (E4), την επάρκεια των τοπικών υπηρεσιών (E5) και την αίσθηση σύνδεσης με την κοινότητα (E6).

Οι ερωτήσεις E7 και E8, οι οποίες αξιολογούν την κοινωνική συνοχή, βασίζονται στη συνοπτική μορφή του ερωτηματολογίου Perceived Neighbourhood Social Cohesion Questionnaire (PNSCQ-SF), το οποίο επικυρώθηκε από τους Dupuis, Baggio και Gmel (2017) σε δείγμα 5.065 ατόμων. Η κλίμακα παρουσιάζει εξαιρετική εσωτερική συνέπεια ($\alpha = 0.93$) και καλύπτει τρεις παράγοντες: την εμπιστοσύνη, την προσκόλληση στη γειτονιά και την ανοχή. Στην παρούσα έρευνα αξιοποιήθηκαν δύο στοιχεία που μετρούν τη διαπροσωπική εμπιστοσύνη (E7) και τον σεβασμό της διαφορετικότητας (E8), τα οποία αντιπροσωπεύουν τις θεμελιώδεις διαστάσεις της κοινωνικής συνοχής σύμφωνα με τη θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου (Putnam, 2000).

Η ερώτηση E9 αφορά την αντίληψη των οικονομικών ανισοτήτων στην περιοχή των ερωτώμενων. Η ερώτηση αυτή διατυπώθηκε με αρνητική φόρτιση, δηλαδή υψηλή βαθμολογία υποδηλώνει υψηλές αντιλαμβανόμενες ανισότητες. Για λόγους ομοιογένειας στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων, η μεταβλητή αυτή αντιστράφηκε ($E9_R = 6 - E9$) κατά την ανάλυση, έτσι ώστε υψηλότερες τιμές να υποδηλώνουν χαμηλότερες αντιλαμβανόμενες ανισότητες, δηλαδή θετικότερη αξιολόγηση. Αξίζει να σημειωθεί ότι αρχικά είχε συμπεριληφθεί και δεύτερη ερώτηση για τις κοινωνικές ανισότητες (E10), η οποία ωστόσο δεν συμπεριελήφθη στην τελική ανάλυση λόγω εννοιολογικής επικάλυψης με την E9.

Η ερώτηση E11 αφορά την ιεράρχηση των τομέων κοινωνικής βελτίωσης και βασίζεται στο πλαίσιο του ερευνητικού έργου TEPsIE (Theoretical, Empirical and Policy foundations for Social Innovation in Europe), όπως αυτό τεκμηριώθηκε από τους Caulier-Grice και συνεργάτες (2012). Οι οκτώ τομείς που περιλαμβάνονται (κοινωνική στήριξη ευπαθών ομάδων, υποστήριξη οικογένειας, φροντίδα ηλικιωμένων και ατόμων με αναπηρία, προώθηση απασχόλησης, πρόληψη βίας, υπηρεσίες ψυχικής υγείας, νομική υποστήριξη και ψηφιακές κοινωνικές υπηρεσίες) αντιπροσωπεύουν βασικούς τομείς κοινωνικής καινοτομίας και παρέμβασης. Οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να επιλέξουν και να ιεραρχήσουν τους τρεις πιο σημαντικούς τομείς κατά την άποψή τους, επιτρέποντας τον υπολογισμό σταθμισμένης βαθμολογίας για κάθε τομέα.

Πριν από την τελική διανομή του ερωτηματολογίου, διενεργήθηκε πιλοτική εφαρμογή σε περιορισμένο δείγμα ερωτώμενων από τις πέντε περιοχές ΔΑΜ. Η πιλοτική φάση είχε ως στόχο τον έλεγχο της σαφήνειας των ερωτήσεων, της καταλληλότητας της γλωσσικής διατύπωσης στα ελληνικά, καθώς και του χρόνου συμπλήρωσης. Βάσει των παρατηρήσεων που συλλέχθηκαν, πραγματοποιήθηκαν μικρές γλωσσικές προσαρμογές για τη βελτίωση της κατανόησης ορισμένων όρων, ενώ επιβεβαιώθηκε ότι ο μέσος χρόνος συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου δεν υπερβαίνει τα επτά λεπτά, γεγονός που διευκολύνει τη συμμετοχή και μειώνει την κόπωση των ερωτώμενων.

Συνοψίζοντας, το ερευνητικό εργαλείο που αναπτύχθηκε συνδυάζει τη χρήση διεθνώς έγκυρων κλιμάκων με την προσαρμογή στο ελληνικό πλαίσιο και τις ιδιαιτερότητες των περιοχών ΔΑΜ. Η επιλογή των συγκεκριμένων κλιμάκων εξασφαλίζει τόσο την επιστημονική εγκυρότητα της έρευνας όσο και τη δυνατότητα σύγκρισης των ευρημάτων με αντίστοιχες διεθνείς μελέτες.

3.2. Δείγμα και διαδικασία συλλογής

Ο πληθυσμός-στόχος της έρευνας περιλαμβάνει το σύνολο των ενδιαφερομένων μερών (stakeholders) που δραστηριοποιούνται ή διαμένουν στις πέντε περιοχές Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης της Ελλάδας, ήτοι τη Δυτική Μακεδονία, την Πελοπόννησο (ευρύτερη περιοχή Μεγαλόπολης), το Βόρειο Αιγαίο, το Νότιο Αιγαίο και την Κρήτη.

Ο πληθυσμός αυτός είναι εκ φύσεως ετερογενής, καθώς περιλαμβάνει τόσο μόνιμους κατοίκους όσο και οικονομικούς και θεσμικούς φορείς που επηρεάζονται άμεσα ή έμμεσα από τη διαδικασία της ενεργειακής μετάβασης. Η πολυμορφία αυτή αντανακλά την πολυδιάστατη φύση της Δίκαιης Μετάβασης, η οποία αφορά όχι μόνο τους πολίτες αλλά και τις επιχειρήσεις, τους οργανισμούς της κοινωνίας των πολιτών και τους φορείς χάραξης πολιτικής σε τοπικό επίπεδο. Για τη συγκρότηση του δείγματος εφαρμόστηκε η μέθοδος της σκόπιμης δειγματοληψίας (purposive sampling) σε συνδυασμό με τη χρήση ποσοτώσεων (quota sampling) ανά ομάδα ενδιαφερομένων.

Η επιλογή αυτής της μεθόδου υπαγορεύτηκε από την ανάγκη διασφάλισης επαρκούς εκπροσώπησης όλων των κατηγοριών ενδιαφερομένων, λαμβάνοντας υπόψη ότι ορισμένες ομάδες, όπως οι αιρετοί και οι εκπρόσωποι οργανισμών, αποτελούν σχετικά μικρό ποσοστό του γενικού πληθυσμού αλλά διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση και υλοποίηση των πολιτικών μετάβασης.

Η επιλογή της ηλεκτρονικής μεθόδου συλλογής υπαγορεύτηκε από πρακτικούς λόγους, καθώς επιτρέπει την ταχεία και οικονομικά αποδοτική προσέγγιση ερωτώμενων σε γεωγραφικά διασκορπισμένες περιοχές, όπως είναι οι πέντε περιοχές ΔΑΜ. Επιπρόσθετα, η ηλεκτρονική συλλογή διευκολύνει την αυτόματη καταγραφή των απαντήσεων και μειώνει τα σφάλματα μεταφοράς δεδομένων.

Για την ενίσχυση της συμμετοχής, το ερωτηματολόγιο διαδόθηκε μέσω πολλαπλών καναλιών, συμπεριλαμβανομένων των επίσημων ιστοσελίδων του έργου SINN, των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, καθώς και μέσω άμεσης επικοινωνίας με τοπικούς φορείς, επιμελητήρια, συλλόγους επιχειρήσεων και οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών στις περιοχές-στόχους.

Η περίοδος συλλογής δεδομένων επέτρεψε επαρκή χρόνο για την επίτευξη του επιθυμητού μεγέθους δείγματος και τη διεξαγωγή υπενθυμίσεων προς τους πιθανούς συμμετέχοντες. Κατά τη διάρκεια της περιόδου συλλογής, πραγματοποιήθηκαν στοχευμένες ενέργειες για την ενίσχυση της συμμετοχής από υποεκπροσωπούμενες ομάδες και περιοχές.

Συνολικά συλλέχθηκαν 700 ερωτηματολόγια, εκ των οποίων τα 607 είναι αξιοποιήσιμα με έγκυρες απαντήσεις.

3.3. Διαδικασίες ανάλυσης (περιγραφή δεικτών CRI, SC, SI_R, SCI)

Η ανάλυση των δεδομένων της έρευνας βασίστηκε στον υπολογισμό σύνθετων δεικτών, οι οποίοι επιτρέπουν την ολοκληρωμένη αποτύπωση των κοινωνικών συνθηκών στις περιοχές ΔΑΜ. Η προσέγγιση αυτή ακολουθεί τη διεθνή πρακτική στην κατασκευή δεικτών κοινωνικής ανάπτυξης και ανθεκτικότητας, όπου επιμέρους μεταβλητές συνδυάζονται σε ενιαία μέτρα που

διευκολύνουν τη σύγκριση και την ερμηνεία (OECD, 2008). Στη συνέχεια περιγράφονται αναλυτικά οι σύνθετοι δείκτες που υπολογίστηκαν, η μεθοδολογία ερμηνείας τους, καθώς και οι επιμέρους στατιστικές τεχνικές που εφαρμόστηκαν.

Σύνθετοι δείκτες κοινωνικών συνθηκών

Για την αποτύπωση της κοινοτικής ανθεκτικότητας υπολογίστηκε ο Δείκτης Κοινοτικής Ανθεκτικότητας (Community Resilience Index - CRI), ο οποίος προκύπτει ως ο αριθμητικός μέσος όρος των απαντήσεων στις ερωτήσεις E3 έως E6. Ο τύπος υπολογισμού είναι: $CRI = (E3 + E4 + E5 + E6) / 4$. Οι τέσσερις αυτές μεταβλητές αντιπροσωπεύουν θεμελιώδεις διαστάσεις της κοινοτικής ανθεκτικότητας όπως αυτές προσδιορίζονται στη διεθνή βιβλιογραφία (Norris et al., 2008; Patel et al., 2017). Συγκεκριμένα, η E3 μετρά την κοινοτική υποστήριξη, δηλαδή την αντίληψη των ερωτώμενων για το κατά πόσο η κοινότητά τους παρέχει υποστήριξη στα μέλη της σε περιόδους δυσκολίας. Η E4 αξιολογεί τη θεσμική εμπιστοσύνη, αποτυπώνοντας τον βαθμό εμπιστοσύνης των πολιτών προς τους τοπικούς θεσμούς και τις αρχές. Η E5 αφορά την επάρκεια των τοπικών υπηρεσιών, εξετάζοντας την αντίληψη για την ποιότητα και τη διαθεσιμότητα των δημόσιων υπηρεσιών στην περιοχή. Τέλος, η E6 μετρά την αίσθηση σύνδεσης με την κοινότητα, δηλαδή τον βαθμό στον οποίο οι ερωτώμενοι αισθάνονται ότι ανήκουν και συνδέονται με την τοπική τους κοινότητα.

Ο Δείκτης Κοινωνικής Συνοχής (Social Cohesion - SC) υπολογίστηκε ως ο αριθμητικός μέσος όρος των απαντήσεων στις ερωτήσεις E7 και E8, σύμφωνα με τον τύπο: $SC = (E7 + E8) / 2$. Ο δείκτης αυτός βασίζεται στη θεωρητική προσέγγιση της κοινωνικής συνοχής ως πολυδιάστατης έννοιας που περιλαμβάνει τόσο τις οριζόντιες σχέσεις εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών της κοινωνίας όσο και την αποδοχή της διαφορετικότητας (Berger-Schmitt, 2002; Jenson, 2010). Η E7 μετρά τη διαπροσωπική εμπιστοσύνη, αξιολογώντας τον βαθμό στον οποίο οι ερωτώμενοι εμπιστεύονται τους συμπολίτες τους. Η E8 αφορά τον σεβασμό της διαφορετικότητας, εξετάζοντας την αντίληψη για το κατά πόσο η τοπική κοινωνία σέβεται και αποδέχεται άτομα με διαφορετικά χαρακτηριστικά, απόψεις ή τρόπο ζωής.

Για την αποτύπωση των κοινωνικών ανισοτήτων χρησιμοποιήθηκε ο Δείκτης Κοινωνικών Ανισοτήτων (Social Inequalities Reversed - SI_R). Η ερώτηση E9, η οποία μετρά τις αντιλαμβανόμενες οικονομικές ανισότητες στην περιοχή, είχε αρχικά αρνητική φόρτιση, δηλαδή υψηλή βαθμολογία υποδήλωνε υψηλές αντιλαμβανόμενες ανισότητες. Προκειμένου να διασφαλιστεί η ομοιογένεια στην ερμηνεία όλων των δεικτών, όπου υψηλότερες τιμές υποδηλώνουν θετικότερη κατάσταση, η μεταβλητή αντιστράφηκε σύμφωνα με τον τύπο: $SI_R = 6 - E9$. Κατά συνέπεια, υψηλή τιμή του δείκτη SI_R υποδηλώνει χαμηλές αντιλαμβανόμενες ανισότητες, δηλαδή θετικότερη αξιολόγηση της κοινωνικής δικαιοσύνης στην περιοχή.

Ο Συνολικός Κοινωνικός Δείκτης (Social Conditions Index - SCI) αποτελεί τον συνθετικό δείκτη που αποτυπώνει το συνολικό επίπεδο των κοινωνικών συνθηκών στις περιοχές ΔΑΜ. Υπολογίζεται ως ο αριθμητικός μέσος όρος των τριών επιμέρους δεικτών, σύμφωνα με τον τύπο: $SCI = (CRI + SC + SI_R) / 3$. Η ισοβαρής στάθμιση των τριών συνιστωσών αντανακλά την υπόθεση ότι η κοινοτική ανθεκτικότητα, η κοινωνική συνοχή και η κοινωνική δικαιοσύνη συνεισφέρουν ισότιμα στη διαμόρφωση του συνολικού κοινωνικού περιβάλλοντος.

Πλαίσιο ερμηνείας τιμών

Για τη διευκόλυνση της ερμηνείας των αποτελεσμάτων, αναπτύχθηκε ένα τριβάθμιο πλαίσιο κατηγοριοποίησης των τιμών των δεικτών. Δεδομένου ότι όλοι οι δείκτες κυμαίνονται σε κλίμακα από 1 έως 5, καθορίστηκαν τρεις κατηγορίες που αντιστοιχούν σε διαφορετικά επίπεδα επίδοσης. Τιμές χαμηλότερες του 2,5 κατατάσσονται στην κατηγορία "Κρίσιμο επίπεδο", υποδηλώνοντας ότι απαιτείται άμεση παρέμβαση. Τιμές μεταξύ 2,5 και 3,5 κατατάσσονται στην κατηγορία "Μέτριο επίπεδο", υποδηλώνοντας ότι υπάρχουν περιθώρια βελτίωσης. Τέλος, τιμές υψηλότερες του 3,5 κατατάσσονται στην κατηγορία "Επαρκές επίπεδο", υποδηλώνοντας ικανοποιητική κατάσταση. Η κατηγοριοποίηση αυτή επιτρέπει την ταχεία οπτικοποίηση των αποτελεσμάτων και τη διευκόλυνση της επικοινωνίας των ευρημάτων προς τους φορείς χάραξης πολιτικής.

Ανάλυση κενών (Gap Analysis)

Πέραν της απόλυτης αξιολόγησης των δεικτών, εφαρμόστηκε η μεθοδολογία της ανάλυσης κενών (gap analysis) για τον προσδιορισμό της απόστασης μεταξύ της τρέχουσας κατάστασης και μιας επιθυμητής κατάστασης αναφοράς. Ως τιμή αναφοράς (benchmark) ορίστηκε η τιμή 4,0 στην πεντάβαθμη κλίμακα, η οποία αντιπροσωπεύει ένα υψηλό αλλά ρεαλιστικά επιτεύξιμο επίπεδο κοινωνικής ανάπτυξης. Το κενό (gap) για κάθε δείκτη υπολογίζεται ως η διαφορά μεταξύ της τιμής αναφοράς και της τρέχουσας τιμής, σύμφωνα με τον τύπο: Κενό = Benchmark (4,0) – Τρέχουσα τιμή. Υψηλότερη τιμή κενού υποδηλώνει μεγαλύτερη απόσταση από την επιθυμητή κατάσταση και, κατά συνέπεια, μεγαλύτερη ανάγκη για παρέμβαση. Η ανάλυση κενών επιτρέπει τη συγκριτική αξιολόγηση των διαφόρων διαστάσεων των κοινωνικών συνθηκών και τη στοχευμένη ιεράρχηση των παρεμβάσεων.

Σταθμισμένη βαθμολόγηση προτεραιότητων

Για την ανάλυση της ερώτησης E11, η οποία αφορά την ιεράρχηση των τομέων κοινωνικής βελτίωσης, εφαρμόστηκε μεθοδολογία σταθμισμένης βαθμολόγησης. Οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να επιλέξουν τους τρεις πιο σημαντικούς τομείς κατά σειρά προτεραιότητας. Για τον υπολογισμό του σταθμισμένου βαθμού κάθε τομέα, οι επιλογές πολλαπλασιάστηκαν με διαφορετικούς συντελεστές βαρύτητας ανάλογα με τη σειρά κατάταξής τους. Συγκεκριμένα, ο σταθμισμένος βαθμός υπολογίζεται σύμφωνα με τον τύπο: Σταθμισμένος Βαθμός = (Πλήθος 1ης επιλογής × 3) + (Πλήθος 2ης επιλογής × 2) + (Πλήθος 3ης επιλογής × 1). Η μέθοδος αυτή αποδίδει μεγαλύτερη βαρύτητα στις πρώτες επιλογές, αντισταθμίζοντας την υψηλότερη προτεραιότητα που αποδίδουν οι ερωτώμενοι σε αυτές, ενώ παράλληλα λαμβάνει υπόψη και τις δευτερεύουσες προτιμήσεις. Η προσέγγιση αυτή είναι ευρέως διαδεδομένη στην ανάλυση ερωτήσεων κατάταξης (ranking questions) και επιτρέπει τη δημιουργία μιας ενιαίας κλίμακας προτεραιότητων.

Στατιστικές μέθοδοι

Η στατιστική επεξεργασία των δεδομένων περιελάμβανε τον υπολογισμό περιγραφικών στατιστικών μέτρων για όλες τις μεταβλητές και τους σύνθετους δείκτες. Συγκεκριμένα, για κάθε μεταβλητή υπολογίστηκαν ο μέσος όρος (Μ.Ο.) ως μέτρο κεντρικής τάσης και η τυπική απόκλιση (Τ.Α.) ως μέτρο διασποράς των απαντήσεων. Η τυπική απόκλιση παρέχει πληροφορίες για τον βαθμό ομοιογένειας ή ετερογένειας των αντιλήψεων εντός του δείγματος, με υψηλές τιμές να υποδηλώνουν μεγαλύτερη διακύμανση στις απόψεις.

Για τη διερεύνηση διαφοροποιήσεων μεταξύ υποομάδων του δείγματος, εφαρμόστηκε η τεχνική του υπολογισμού υπό συνθήκη μέσω όρων (conditional averaging). Συγκεκριμένα, οι μέσοι όροι των δεικτών υπολογίστηκαν ξεχωριστά για κάθε ομάδα ενδιαφερομένων (πολίτες, επιχειρήσεις, οργανισμοί, αιρετοί) και για κάθε περιοχή ΔΑΜ (Δυτική Μακεδονία, Πελοπόννησος, Βόρειο Αιγαίο, Νότιο Αιγαίο, Κρήτη). Η τεχνική αυτή επιτρέπει τον εντοπισμό πιθανών διαφορών στις αντιλήψεις μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων ή γεωγραφικών περιοχών, παρέχοντας πολύτιμες πληροφορίες για τη διαμόρφωση στοχευμένων παρεμβάσεων.

Για τη συγκριτική ανάλυση μεταξύ ομάδων, υπολογίστηκε επιπλέον η διαφορά μεταξύ της μέγιστης και της ελάχιστης τιμής κάθε δείκτη ανά κατηγορία σύγκρισης (Διαφορά Max-Min). Το μέτρο αυτό παρέχει μια ένδειξη του εύρους της διακύμανσης μεταξύ των υποομάδων και αναδεικνύει τους δείκτες στους οποίους παρατηρούνται οι μεγαλύτερες διαφορές αντιλήψεων. Η ανάλυση αυτή είναι ιδιαίτερα σημαντική στο πλαίσιο της Δίκαιης Μετάβασης, καθώς η επιτυχία της διαδικασίας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την επίτευξη κοινής αντίληψης μεταξύ των διαφόρων ενδιαφερομένων μερών.

Η επεξεργασία και ανάλυση των δεδομένων πραγματοποιήθηκε με τη χρήση λογισμικού υπολογιστικών φύλλων (Microsoft Excel), το οποίο επιτρέπει τόσο τον υπολογισμό των απαιτούμενων στατιστικών μέτρων όσο και τη δημιουργία οπτικοποιήσεων των αποτελεσμάτων. Η επιλογή του συγκεκριμένου λογισμικού διευκολύνει την αναπαραγωγικότητα της ανάλυσης και την περαιτέρω επεξεργασία των δεδομένων από τους ενδιαφερόμενους φορείς.

4. Αποτελέσματα

4.1. Δημογραφικά χαρακτηριστικά δείγματος

Το τελικό δείγμα της έρευνας περιλαμβάνει 607 έγκυρες απαντήσεις από τις πέντε περιοχές Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης της Ελλάδας. Από το σύνολο των 700 ερωτηματολογίων που συλλέχθηκαν, αφαιρέθηκαν 93 εγγραφές που ήταν ελλιπείς ή δεν πληρούσαν τα κριτήρια εγκυρότητας, οδηγώντας σε ποσοστό απόκρισης 86,7%. Το μέγεθος του δείγματος κρίνεται επαρκές για την εξαγωγή στατιστικά αξιόπιστων συμπερασμάτων τόσο σε συνολικό επίπεδο όσο και σε επίπεδο επιμέρους αναλύσεων ανά ομάδα ενδιαφερομένων.

Η κατανομή του δείγματος ανά ομάδα ενδιαφερομένων παρουσιάζεται αναλυτικά στον Πίνακα 1. Οι πολίτες αποτελούν τη μεγαλύτερη ομάδα του δείγματος με 399 απαντήσεις, αντιπροσωπεύοντας το 65,7% του συνόλου. Ακολουθούν οι επιχειρήσεις με 153 απαντήσεις (25,2%), οι αιρετοί και δημόσιοι υπάλληλοι με 32 απαντήσεις (5,3%), και τέλος οι οργανισμοί και μη κυβερνητικές οργανώσεις με 23 απαντήσεις (3,8%).

Πίνακας 1 Κατανομή δείγματος ανά ομάδα ενδιαφερομένων

Ομάδα Ενδιαφερομένων	Πλήθος	Ποσοστό (%)
Πολίτες	399	65,7
Επιχειρήσεις	153	25,2
Οργανισμοί/ΜΚΟ	23	3,8
Αιρετοί/Δημόσιοι υπάλληλοι	32	5,3
Σύνολο	607	100,0

Αναφορικά με τη γεωγραφική κατανομή του δείγματος, η πλειονότητα των απαντήσεων προέρχεται από την Κρήτη (374 απαντήσεις, 61,6%), ακολουθούμενη από την Πελοπόννησο (137 απαντήσεις, 22,6%) και το Βόρειο Αιγαίο (88 απαντήσεις, 14,5%). Η Δυτική Μακεδονία και το Νότιο Αιγαίο εκπροσωπούνται με περιορισμένο αριθμό απαντήσεων (4 απαντήσεις έκαστη, 0,7%), γεγονός που περιορίζει τη δυνατότητα εξαγωγής αξιόπιστων συμπερασμάτων για τις συγκεκριμένες περιοχές σε επίπεδο αυτοτελούς ανάλυσης.

Όσον αφορά την αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος, διαπιστώνονται ορισμένες αποκλίσεις από τους αρχικούς στόχους δειγματοληψίας. Η κατηγορία των πολιτών υπερεκπροσωπείται σε σύγκριση με τον αρχικό στόχο του 50%, ενώ οι οργανισμοί και οι αιρετοί υποεκπροσωπούνται. Η απόκλιση αυτή οφείλεται κυρίως στη μεγαλύτερη ευκολία προσέγγισης των μεμονωμένων πολιτών μέσω ηλεκτρονικών καναλιών, σε αντίθεση με τους θεσμικούς φορείς που απαιτούν πιο άμεση και προσωπική επαφή. Επιπρόσθετα, ο περιορισμένος αριθμός οργανωμένων ΜΚΟ που δραστηριοποιούνται στις περιοχές ΔΑΜ αποτελεί αντικειμενικό περιορισμό για την επίτευξη υψηλότερης συμμετοχής από την εν λόγω κατηγορία.

Παρά τις αποκλίσεις αυτές, η σύνθεση του δείγματος κρίνεται κατάλληλη για τους σκοπούς της παρούσας μελέτης. Η υψηλή εκπροσώπηση των πολιτών αντανακλά την πραγματικότητα ότι

αποτελούν τη βασική ομάδα που βιώνει τις επιπτώσεις της ενεργειακής μετάβασης, ενώ ο επαρκής αριθμός απαντήσεων από επιχειρήσεις επιτρέπει την αξιόπιστη ανάλυση των αντιλήψεων του επιχειρηματικού κόσμου. Για τις ομάδες με μικρότερο αριθμό απαντήσεων, τα ευρήματα πρέπει να ερμηνεύονται με επιφύλαξη και να θεωρούνται ενδεικτικά παρά γενικεύσιμα.

4.2. Κοινωνική ανθεκτικότητα (CRI)

Ο Δείκτης Κοινωνικής Ανθεκτικότητας (Community Resilience Index - CRI) αποτυπώνει την ικανότητα των τοπικών κοινοτήτων να υποστηρίζουν τα μέλη τους σε περιόδους κρίσης και μεταβολής, αξιολογώντας τέσσερις θεμελιώδεις διαστάσεις: την κοινοτική υποστήριξη, τη θεσμική εμπιστοσύνη, την επάρκεια των τοπικών υπηρεσιών και την αίσθηση σύνδεσης με την κοινότητα. Στο πλαίσιο της ενεργειακής μετάβασης, η κοινωνική ανθεκτικότητα αποτελεί κρίσιμο παράγοντα για την επιτυχή προσαρμογή των τοπικών κοινωνιών στις νέες συνθήκες που διαμορφώνονται από την απεξάρτηση από τα ορυκτά καύσιμα.

Τα αναλυτικά αποτελέσματα για τους επιμέρους δείκτες κοινωνικής ανθεκτικότητας παρουσιάζονται στον Πίνακα 2. Ο συνολικός δείκτης CRI διαμορφώνεται στο 3,09 (Τ.Α. = 1,00), τιμή που τον κατατάσσει στην κατηγορία του μέτριου επιπέδου σύμφωνα με το πλαίσιο ερμηνείας που υιοθετήθηκε. Το κενό από την τιμή αναφοράς (benchmark = 4,0) ανέρχεται σε 0,91 μονάδες, υποδηλώνοντας ότι υπάρχουν σημαντικά περιθώρια βελτίωσης της κοινωνικής ανθεκτικότητας στις περιοχές ΔΑΜ.

Πίνακας 2 Δείκτες Κοινωνικής Ανθεκτικότητας (CRI)

Ερώτηση	Περιγραφή	Μ.Ο.	Τ.Α.	Benchmark	Κενό
E3	Κοινωνική υποστήριξη	2,96	0,98	4,0	1,04
E4	Θεσμική εμπιστοσύνη	3,14	1,00	4,0	0,86
E5	Επάρκεια υπηρεσιών	3,05	1,08	4,0	0,95
E6	Αίσθηση σύνδεσης	3,19	0,94	4,0	0,81
CRI	Σύνθετος Δείκτης	3,09	1,00	4,0	0,91

Η ανάλυση των επιμέρους δεικτών αναδεικνύει σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των διαστάσεων της κοινωνικής ανθεκτικότητας. Η κοινωνική υποστήριξη (E3) παρουσιάζει τη χαμηλότερη βαθμολογία (Μ.Ο. = 2,96) και το μεγαλύτερο κενό (1,04 μονάδες) μεταξύ των τεσσάρων διαστάσεων. Το εύρημα αυτό υποδηλώνει ότι οι κάτοικοι των περιοχών ΔΑΜ δεν αισθάνονται ότι η κοινότητά τους θα τους υποστηρίξει επαρκώς σε περιόδους δυσκολίας. Η σχετικά υψηλή τυπική απόκλιση (Τ.Α. = 0,98) υποδεικνύει ετερογένεια στις αντιλήψεις, γεγονός που ενδέχεται να αντανακλά διαφορές μεταξύ αστικών και αγροτικών περιοχών ή μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων.

Η θεσμική εμπιστοσύνη (E4) καταγράφει μέση τιμή 3,14 (Τ.Α. = 1,00) με κενό 0,86 μονάδων. Η τιμή αυτή, αν και υψηλότερη της κοινωνικής υποστήριξης, παραμένει σε μέτριο επίπεδο και αντανακλά τη γενικότερη τάση χαμηλής εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς που παρατηρείται

στην ελληνική κοινωνία. Η εμπιστοσύνη στους τοπικούς θεσμούς αποτελεί κρίσιμη προϋπόθεση για την αποτελεσματική υλοποίηση των πολιτικών Δίκαιης Μετάβασης, καθώς η αποδοχή των αλλαγών από τους πολίτες εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την πεποίθηση ότι οι φορείς λήψης αποφάσεων ενεργούν προς όφελος της κοινότητας.

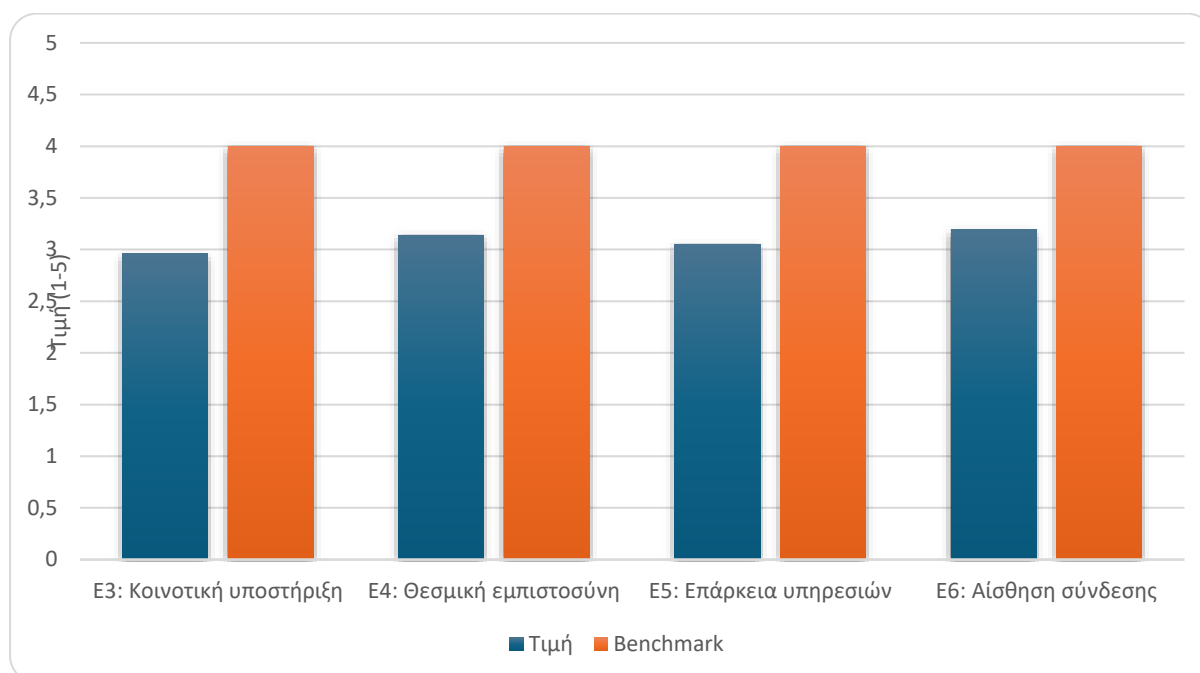
Η επάρκεια των τοπικών υπηρεσιών (E5) αξιολογείται με μέση τιμή 3,05 (T.A. = 1,08) και κενό 0,95 μονάδων. Η υψηλότερη τυπική απόκλιση μεταξύ των τεσσάρων δεικτών υποδηλώνει σημαντική διακύμανση στις αντιλήψεις, η οποία πιθανώς αντανακλά τις πραγματικές διαφορές στη διαθεσιμότητα και ποιότητα των δημόσιων υπηρεσιών μεταξύ των διαφορετικών περιοχών ΔΑΜ. Η επάρκεια των υπηρεσιών υγείας, εκπαίδευσης και κοινωνικής πρόνοιας αποτελεί θεμελιώδη παράγοντα για τη διατήρηση της ποιότητας ζωής κατά τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου.

Η αίσθηση σύνδεσης με την κοινότητα (E6) παρουσιάζει την υψηλότερη βαθμολογία (M.O. = 3,19) και το μικρότερο κενό (0,81 μονάδων) μεταξύ των τεσσάρων διαστάσεων. Το εύρημα αυτό αποτελεί θετική ένδειξη, καθώς υποδηλώνει ότι οι κάτοικοι των περιοχών ΔΑΜ διατηρούν σχετικά ισχυρό αίσθημα ταύτισης με τον τόπο τους. Η τοπική ταυτότητα και η προσκόλληση στην κοινότητα μπορούν να αποτελέσουν σημαντικό κεφάλαιο για την κινητοποίηση των πολιτών υπέρ της μετάβασης, υπό την προϋπόθεση ότι οι αλλαγές θα παρουσιαστούν ως ευκαιρία για ανανέωση και όχι ως απειλή για την τοπική ταυτότητα.

Η συγκριτική ανάλυση των τεσσάρων διαστάσεων αποκαλύπτει ένα χαρακτηριστικό μοτίβο: οι δείκτες που αφορούν τις προσωπικές σχέσεις και τη συναισθηματική σύνδεση με την κοινότητα (E6) εμφανίζουν υψηλότερες τιμές σε σύγκριση με τους δείκτες που αφορούν τη λειτουργική υποστήριξη και τους θεσμούς (E3, E4). Αυτή η διάσταση μεταξύ συναισθηματικής και λειτουργικής ανθεκτικότητας αποτελεί κρίσιμο εύρημα για τον σχεδιασμό των παρεμβάσεων. Ενώ οι κάτοικοι αισθάνονται δεμένοι με τον τόπο τους, δεν πιστεύουν ότι η κοινότητα και οι θεσμοί της διαθέτουν την ικανότητα να τους υποστηρίξουν ουσιαστικά.

Συμπερασματικά, ο δείκτης κοινοτικής ανθεκτικότητας στις περιοχές ΔΑΜ βρίσκεται σε μέτριο επίπεδο, με το μεγαλύτερο έλλειμμα να εντοπίζεται στη διάσταση της κοινοτικής υποστήριξης. Το εύρημα αυτό υποδεικνύει ότι η ενίσχυση των μηχανισμών αλληλοϋποστήριξης εντός των κοινοτήτων θα πρέπει να αποτελέσει προτεραιότητα των πολιτικών Δίκαιης Μετάβασης. Παράλληλα, η σχετικά ισχυρή αίσθηση σύνδεσης με την κοινότητα αποτελεί θετικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο μπορούν να οικοδομηθούν πρωτοβουλίες κοινωνικής καινοτομίας και συλλογικής δράσης. Η οπτική απεικόνιση των επιμέρους δεικτών σε σχέση με την τιμή αναφοράς παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 1.

Διάγραμμα 1 Δείκτες Κοινωνικής Ανθεκτικότητας vs Benchmark

4.3. Κοινωνική συνοχή (SC)

Ο Δείκτης Κοινωνικής Συνοχής (Social Cohesion - SC) αξιολογεί τον βαθμό στον οποίο τα μέλη μιας κοινωνίας συνδέονται μεταξύ τους με σχέσεις εμπιστοσύνης και αμοιβαίου σεβασμού. Η κοινωνική συνοχή αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση για τη συλλογική δράση και την επιτυχή διαχείριση κοινών προκλήσεων, όπως είναι η ενεργειακή μετάβαση. Στην παρούσα έρευνα, η κοινωνική συνοχή αποτυπώνεται μέσω δύο διαστάσεων: της διαπροσωπικής εμπιστοσύνης και του σεβασμού της διαφορετικότητας, οι οποίες βασίζονται στη συνοπτική μορφή του ερωτηματολογίου PNSCQ-SF (Dupuis et al., 2017).

Τα αναλυτικά αποτελέσματα για τους δείκτες κοινωνικής συνοχής παρουσιάζονται στον Πίνακα 3. Ο συνολικός δείκτης SC διαμορφώνεται στο 3,00 (Τ.Α. = 0,99), τιμή που τον κατατάσσει οριακά στην κατηγορία του μέτριου επιπέδου. Το κενό από την τιμή αναφοράς ανέρχεται σε 1,00 μονάδα, υποδηλώνοντας ότι η κοινωνική συνοχή στις περιοχές ΔΑΜ απέχει σημαντικά από το επιθυμητό επίπεδο.

Πίνακας 3 Δείκτες Κοινωνικής Συνοχής (SC)

Ερώτηση	Περιγραφή	Μ.Ο.	Τ.Α.	Benchmark	Κενό
E7	Διαπροσωπική εμπιστοσύνη	3,22	1,02	4,0	0,78
E8	Σεβασμός διαφορετικότητας	2,79	0,97	4,0	1,21
SC	Σύνθετος Δείκτης	3,00	0,99	4,0	1,00

Η διαπροσωπική εμπιστοσύνη (E7) καταγράφει μέση τιμή 3,22 (Τ.Α. = 1,02) με κενό 0,78 μονάδων από την τιμή αναφοράς. Η τιμή αυτή υποδηλώνει ότι οι κάτοικοι των περιοχών ΔΑΜ εκφράζουν μέτρια εμπιστοσύνη προς τους συμπολίτες τους. Η διαπροσωπική εμπιστοσύνη

αποτελεί βασικό συστατικό του κοινωνικού κεφαλαίου και συνδέεται άμεσα με την ικανότητα των κοινωνιών να συνεργάζονται για την επίτευξη κοινών στόχων (Putnam, 2000). Στο πλαίσιο της Δίκαιης Μετάβασης, η εμπιστοσύνη μεταξύ των πολιτών διευκολύνει τη δημιουργία δικτύων αλληλοϋποστήριξης και την ανάπτυξη πρωτοβουλιών κοινωνικής καινοτομίας που βασίζονται στη συλλογική δράση. Αξίζει να σημειωθεί ότι η διαπροσωπική εμπιστοσύνη παρουσιάζει υψηλότερη βαθμολογία σε σύγκριση με τη θεσμική εμπιστοσύνη που εξετάστηκε στο πλαίσιο της κοινοτικής ανθεκτικότητας ($E4 = 3,14$), υποδηλώνοντας ότι οι πολίτες εμπιστεύονται περισσότερο τους συμπολίτες τους παρά τους θεσμούς.

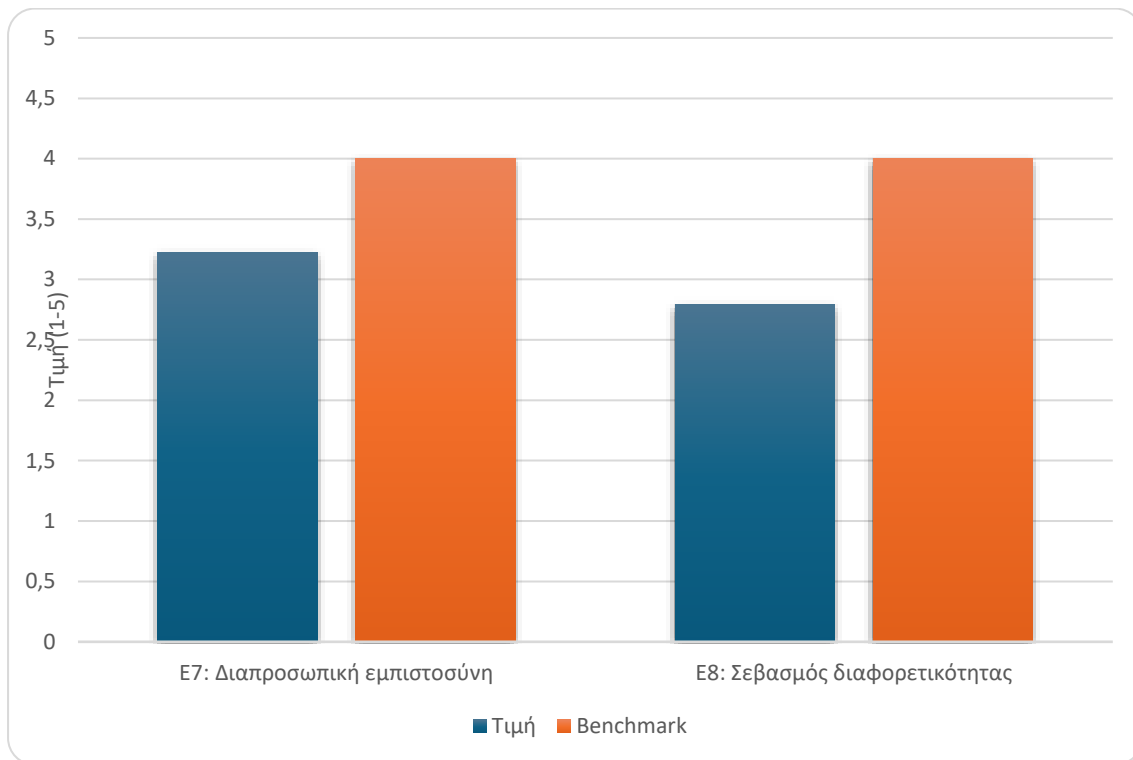
Ο σεβασμός της διαφορετικότητας ($E8$) παρουσιάζει τη χαμηλότερη βαθμολογία μεταξύ των δύο διαστάσεων με μέση τιμή 2,79 ($T.A. = 0,97$) και κενό 1,21 μονάδων. Το εύρημα αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς ο σεβασμός της διαφορετικότητας αποτελεί κρίσιμο παράγοντα για τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής σε περιόδους έντονων μεταβολών. Η ενεργειακή μετάβαση αναμένεται να φέρει σημαντικές αλλαγές στη σύνθεση του πληθυσμού των περιοχών ΔΑΜ, με πιθανή εισροή νέων κατοίκων και επαγγελματιών που σχετίζονται με τις αναδυόμενες οικονομικές δραστηριότητες. Η σχετικά χαμηλή αποδοχή της διαφορετικότητας ενδέχεται να δημιουργήσει τριβές κατά τη διαδικασία κοινωνικής ενσωμάτωσης των νεοεισερχόμενων, επηρεάζοντας αρνητικά τη συνολική δυναμική της μετάβασης.

Η διαφορά μεταξύ των δύο διαστάσεων της κοινωνικής συνοχής ανέρχεται σε 0,43 μονάδες, αναδεικνύοντας μια αξιοσημείωτη ασυμμετρία. Ενώ οι κάτοικοι εκφράζουν σχετικά υψηλότερη εμπιστοσύνη προς τους "δικούς τους" συμπολίτες, εμφανίζονται πιο επιφυλακτικοί απέναντι σε όσους αντιλαμβάνονται ως διαφορετικούς. Το μοτίβο αυτό είναι συνεπές με ευρήματα της διεθνούς βιβλιογραφίας που υποδεικνύουν τη διάκριση μεταξύ "bonding" και "bridging" κοινωνικού κεφαλαίου, όπου το πρώτο αφορά τους δεσμούς εντός ομοιογενών ομάδων και το δεύτερο τις γέφυρες μεταξύ διαφορετικών ομάδων (Putnam, 2000). Στις περιοχές ΔΑΜ φαίνεται να υπάρχει ισχυρότερο "bonding" κεφάλαιο αλλά ασθενέστερο "bridging" κεφάλαιο.

Η τυπική απόκλιση και στις δύο διαστάσεις κυμαίνεται γύρω από τη μονάδα, υποδηλώνοντας σημαντική διακύμανση στις αντιλήψεις εντός του δείγματος. Η ετερογένεια αυτή ενδέχεται να αντανακλά διαφορές μεταξύ γενεών, με τους νεότερους να εμφανίζουν συνήθως υψηλότερα επίπεδα αποδοχής της διαφορετικότητας, ή διαφορές μεταξύ αστικών και αγροτικών περιοχών, όπου οι πιο απομονωμένες κοινότητες τείνουν να είναι περισσότερο ομοιογενείς και λιγότερο εκτεθειμένες στη διαφορετικότητα.

Συμπερασματικά, η κοινωνική συνοχή στις περιοχές ΔΑΜ βρίσκεται σε μέτριο επίπεδο, με το σημαντικότερο έλλειμμα να εντοπίζεται στη διάσταση του σεβασμού της διαφορετικότητας. Το εύρημα αυτό υποδεικνύει την ανάγκη για στοχευμένες παρεμβάσεις που θα ενισχύσουν την ανοχή και την αποδοχή της διαφορετικότητας, προετοιμάζοντας τις τοπικές κοινωνίες για τις δημογραφικές και κοινωνικές αλλαγές που αναμένεται να επιφέρει η μετάβαση. Παράλληλα, το σχετικά υψηλότερο επίπεδο διαπροσωπικής εμπιστοσύνης αποτελεί θετικό υπόβαθρο για την ανάπτυξη συνεργατικών δομών και δικτύων κοινωνικής καινοτομίας. Η οπτική απεικόνιση των δύο διαστάσεων της κοινωνικής συνοχής παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 2.

Διάγραμμα 2 Διαστάσεις Κοινωνικής Συνοχής vs Benchmark

4.4. Κοινωνικές ανισότητες (SI_R)

Ο Δείκτης Κοινωνικών Ανισοτήτων (Social Inequalities Reversed - SI_R) αποτυπώνει την αντίληψη των ερωτώμενων για το επίπεδο των οικονομικών ανισοτήτων στην περιοχή τους. Οι κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες αποτελούν κεντρικό ζήτημα στη συζήτηση για τη Δίκαιη Μετάβαση, καθώς η απολιγνιτοποίηση και η στροφή προς νέες μορφές ενέργειας ενδέχεται να επιδεινώσουν τις υφιστάμενες ανισότητες εάν δεν ληφθούν κατάλληλα αντισταθμιστικά μέτρα.

Πριν την παρουσίαση των αποτελεσμάτων, είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί η μεθοδολογία κωδικοποίησης που εφαρμόστηκε. Η αρχική ερώτηση E9 διατυπώθηκε με αρνητική φόρτιση, δηλαδή υψηλή βαθμολογία υποδηλώνει υψηλές αντιλαμβανόμενες ανισότητες. Προκειμένου να διασφαλιστεί η συνέπεια στην ερμηνεία όλων των δεικτών της μελέτης, όπου υψηλότερες τιμές υποδηλώνουν θετικότερη κατάσταση, εφαρμόστηκε αντίστροφη κωδικοποίηση σύμφωνα με τον τύπο $SI_R = 6 - E9$. Κατά συνέπεια, υψηλή τιμή του δείκτη SI_R υποδηλώνει χαμηλές αντιλαμβανόμενες ανισότητες, δηλαδή θετικότερη αξιολόγηση της κοινωνικής δικαιοσύνης στην περιοχή. Αντίστροφα, χαμηλή τιμή του δείκτη υποδηλώνει ότι οι ερωτώμενοι αντιλαμβάνονται έντονες οικονομικές ανισότητες στην περιοχή τους.

Τα αποτελέσματα για τον δείκτη κοινωνικών ανισοτήτων παρουσιάζονται στον Πίνακα 4. Σημειώνεται ότι η ερώτηση E10, η οποία είχε αρχικά σχεδιαστεί για τη μέτρηση μιας δεύτερης διάστασης των κοινωνικών ανισοτήτων, δεν συμπεριλήφθηκε στην τελική ανάλυση λόγω εννοιολογικής επικάλυψης με την E9.

Πίνακας 4 Δείκτης Κοινωνικών Ανισοτήτων (SI_R)

Ερώτηση	Περιγραφή	M.O.	T.A.	Benchmark	Κενό
E9_R	Οικονομικές ανισότητες (αντεστραμμένη)	2,63	1,01	4,0	1,37
E10_R	(Δεν συμπεριλήφθηκε στην ανάλυση)	—	—	—	—
SI_R	Σύνθετος Δείκτης	2,63	1,01	4,0	1,37

Ο δείκτης SI_R διαμορφώνεται στο 2,63 (T.A. = 1,01), τιμή που τον κατατάσσει οριακά στην κατηγορία του μέτριου επιπέδου, πολύ κοντά στο όριο του κρίσιμου επιπέδου (< 2,5). Το κενό από την τιμή αναφοράς ανέρχεται σε 1,37 μονάδες, το οποίο αποτελεί το μεγαλύτερο κενό μεταξύ όλων των επιμέρους δεικτών κοινωνικών συνθηκών που εξετάστηκαν στην παρούσα μελέτη. Το εύρημα αυτό υποδηλώνει ότι οι κάτοικοι των περιοχών ΔΑΜ αντιλαμβάνονται σημαντικές οικονομικές ανισότητες στις περιοχές τους, γεγονός που αντανακλά τις πραγματικές συνθήκες που επικρατούν σε κοινότητες που εξαρτώνται ή εξαρτώντο από τη λιγνιτική δραστηριότητα.

Η σχετικά υψηλή τυπική απόκλιση (T.A. = 1,01) υποδεικνύει σημαντική διακύμανση στις αντιλήψεις εντός του δείγματος. Η ετερογένεια αυτή ενδέχεται να αντανακλά διαφορές μεταξύ των πέντε περιοχών ΔΑΜ, οι οποίες βρίσκονται σε διαφορετικά στάδια της μεταβατικής διαδικασίας και αντιμετωπίζουν διαφορετικής έντασης οικονομικές προκλήσεις. Επιπλέον, είναι πιθανό να υπάρχουν διαφοροποιήσεις μεταξύ των ομάδων ενδιαφερομένων, με τους πολίτες που επηρεάζονται άμεσα από την απώλεια θέσεων εργασίας να αντιλαμβάνονται εντονότερες ανισότητες σε σύγκριση με άλλες ομάδες.

Στο πλαίσιο της Δίκαιης Μετάβασης, η υψηλή αντίληψη ανισοτήτων αποτελεί κρίσιμο εύρημα. Η έννοια της "δικαιοσύνης" στη μετάβαση προϋποθέτει ότι τα βάρη και τα οφέλη της αλλαγής θα κατανεμηθούν με τρόπο που δεν θα επιδεινώνει τις υφιστάμενες ανισότητες. Η διεθνής εμπειρία από άλλες περιοχές ενεργειακής μετάβασης, όπως η κοιλάδα του Ruhr στη Γερμανία και η Σιλεσία στην Πολωνία, καταδεικνύει ότι η αποτυχία αντιμετώπισης των ανισοτήτων μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνική αναταραχή, πολιτική αποξένωση και τελικά σε καθυστέρηση ή αποτυχία της μεταβατικής διαδικασίας (Carley & Konisky, 2020).

Η χαμηλή τιμή του δείκτη SI_R υποδεικνύει επίσης πιθανές προκλήσεις για την κοινωνική αποδοχή των πολιτικών μετάβασης. Όταν οι πολίτες αντιλαμβάνονται έντονες ανισότητες, τείνουν να είναι πιο επιφυλακτικοί απέναντι σε πολιτικές που υπόσχονται οφέλη για το σύνολο αλλά ενδέχεται να επιβαρύνουν δυσανάλογα συγκεκριμένες ομάδες. Η οικοδόμηση εμπιστοσύνης στη δίκαιη κατανομή των ωφελειών της μετάβασης αποτελεί προϋπόθεση για την επιτυχή υλοποίηση των σχετικών πολιτικών.

Συμπερασματικά, ο δείκτης κοινωνικών ανισοτήτων αναδεικνύεται ως η πιο προβληματική διάσταση των κοινωνικών συνθηκών στις περιοχές ΔΑΜ. Το σημαντικό κενό από την επιθυμητή κατάσταση υποδεικνύει την επιτακτική ανάγκη για πολιτικές που θα στοχεύουν στη μείωση των οικονομικών ανισοτήτων, με έμφαση στην ενίσχυση των ευάλωτων ομάδων και στη διασφάλιση ότι τα οφέλη της πράσινης μετάβασης θα διαχυθούν ευρέως στο σύνολο του πληθυσμού. Η αντιμετώπιση των αντιλαμβανόμενων ανισοτήτων θα πρέπει να αποτελέσει

κεντρική προτεραιότητα των Εδαφικών Σχεδίων Δίκαιης Μετάβασης, καθώς η κοινωνική αποδοχή της αλλαγής εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την αίσθηση δικαιοσύνης που θα βιώσουν οι πολίτες.

4.5. Συνολικός Κοινωνικός Δείκτης (SCI)

Ο Συνολικός Κοινωνικός Δείκτης (Social Conditions Index - SCI) αποτελεί τον συνθετικό δείκτη που αποτυπώνει το συνολικό επίπεδο των κοινωνικών συνθηκών στις περιοχές Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης. Ο δείκτης υπολογίζεται ως ο αριθμητικός μέσος όρος των τριών επιμέρους δεικτών που εξετάστηκαν στις προηγούμενες ενότητες, σύμφωνα με τον τύπο: $SCI = (CRI + SC + SI_R) / 3$. Η ισοβαρής στάθμιση των τριών συνιστωσών βασίζεται στην υπόθεση ότι η κοινοτική ανθεκτικότητα, η κοινωνική συνοχή και η κοινωνική δικαιοσύνη συνεισφέρουν ισότιμα στη διαμόρφωση του κοινωνικού περιβάλλοντος εντός του οποίου θα υλοποιηθεί η ενεργειακή μετάβαση.

Ο Πίνακας 5 παρουσιάζει συγκεντρωτικά τους τρεις επιμέρους δείκτες και τον συνολικό δείκτη SCI, μαζί με τις αντίστοιχες τιμές αναφοράς, τα κενά και την κατηγοριοποίησή τους.

Πίνακας 5 Συνολικός Κοινωνικός Δείκτης (SCI)

Δείκτης	Περιγραφή	Τιμή	Benchmark	Κενό	Κατηγορία
CRI	Κοινοτική Ανθεκτικότητα	3,09	4,0	0,91	Μέτριο
SC	Κοινωνική Συνοχή	3,00	4,0	1,00	Μέτριο
SI_R	Κοινωνικές Ανισότητες (αντ.)	2,63	4,0	1,37	Μέτριο
SCI	Συνολικός Κοινωνικός Δείκτης	2,90	4,0	1,10	Μέτριο

Ο συνολικός δείκτης SCI διαμορφώνεται στο 2,90, τιμή που τον κατατάσσει στην κατηγορία του μέτριου επιπέδου, αν και βρίσκεται σχετικά κοντά στο κατώτερο όριο της κατηγορίας (2,5). Το συνολικό κενό από την τιμή αναφοράς ανέρχεται σε 1,10 μονάδες, υποδηλώνοντας ότι οι κοινωνικές συνθήκες στις περιοχές ΔΑΜ απέχουν σημαντικά από το επιθυμητό επίπεδο και απαιτούνται ουσιαστικές παρεμβάσεις για τη βελτίωσή τους.

Η ανάλυση της συνεισφοράς των επιμέρους δεικτών στο συνολικό κενό αποκαλύπτει σημαντικές διαφοροποιήσεις. Ο δείκτης κοινωνικών ανισοτήτων (SI_R) παρουσιάζει το μεγαλύτερο κενό (1,37 μονάδες), συνεισφέροντας κατά 41,5% στο συνολικό έλλειμμα. Ακολουθεί ο δείκτης κοινωνικής συνοχής (SC) με κενό 1,00 μονάδας (30,3% του συνολικού ελλείμματος), ενώ ο δείκτης κοινοτικής ανθεκτικότητας (CRI) εμφανίζει το μικρότερο κενό (0,91 μονάδες, 28,2% του συνολικού ελλείμματος). Η ιεράρχηση αυτή παρέχει σαφείς κατευθύνσεις για την ιεράρχηση των παρεμβάσεων, με προτεραιότητα στην αντιμετώπιση των οικονομικών ανισοτήτων και στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής.

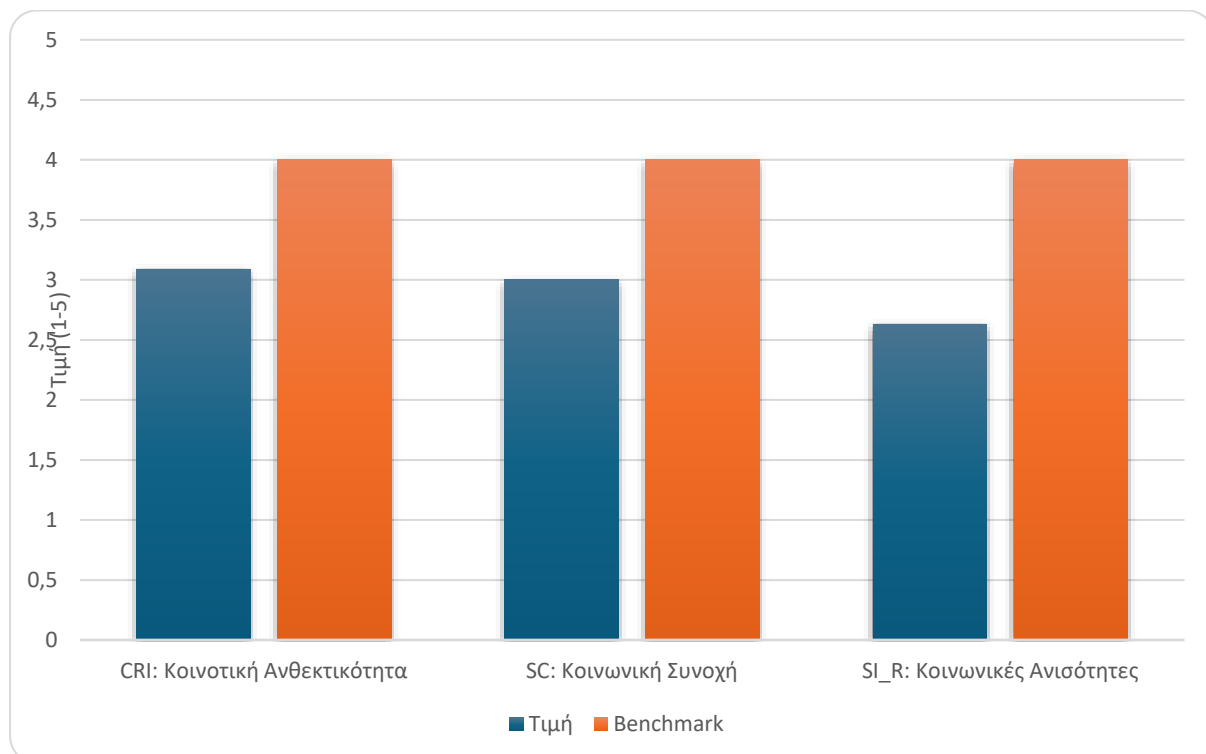
Είναι αξιοσημείωτο ότι και οι τρεις επιμέρους δείκτες κατατάσσονται στην ίδια κατηγορία (μέτριο επίπεδο), υποδηλώνοντας μια σχετικά ομοιόμορφη κατάσταση σε όλες τις διαστάσεις των κοινωνικών συνθηκών. Ωστόσο, η τιμή του δείκτη SI_R (2,63) βρίσκεται οριακά πάνω από

το όριο του κρίσιμου επιπέδου (2,5), αναδεικνύοντας τις κοινωνικές ανισότητες ως την πιο ευάλωτη διάσταση του κοινωνικού ιστού στις περιοχές ΔΑΜ.

Σε σύγκριση με τα διαθέσιμα ευρωπαϊκά και εθνικά benchmarks, ο δείκτης SCI των περιοχών ΔΑΜ (2,90) υπολείπεται ελαφρώς του ευρωπαϊκού μέσου όρου (3,2) κατά 0,30 μονάδες, ενώ βρίσκεται πολύ κοντά στον ελληνικό μέσο όρο (2,9). Το εύρημα αυτό υποδηλώνει ότι οι κοινωνικές συνθήκες στις περιοχές ΔΑΜ αντανακλούν σε μεγάλο βαθμό τη γενικότερη κατάσταση της ελληνικής επαρχίας, χωρίς να παρουσιάζουν ιδιαίτερα αρνητική απόκλιση. Ωστόσο, η σύγκριση με τον ευρωπαϊκό μέσο όρο καταδεικνύει ότι υπάρχουν σημαντικά περιθώρια βελτίωσης προκειμένου οι περιοχές αυτές να προσεγγίσουν τα επίπεδα κοινωνικής ανάπτυξης που χαρακτηρίζουν άλλες ευρωπαϊκές περιφέρειες μετάβασης.

Συνολικά, η αξιολόγηση των κοινωνικών συνθηκών στις περιοχές ΔΑΜ αναδεικνύει ένα μικτό τοπίο. Από τη μία πλευρά, οι τιμές των δεικτών δεν βρίσκονται σε κρίσιμο επίπεδο, υποδηλώνοντας ότι υπάρχει ένα βασικό επίπεδο κοινωνικής συνοχής και ανθεκτικότητας πάνω στο οποίο μπορούν να οικοδομηθούν οι πολιτικές μετάβασης. Από την άλλη πλευρά, τα σημαντικά κενά από τις τιμές αναφοράς υποδεικνύουν ότι απαιτούνται στοχευμένες παρεμβάσεις για την ενίσχυση του κοινωνικού ιστού, με ιδιαίτερη έμφαση στη μείωση των οικονομικών ανισοτήτων. Η επιτυχία της Δίκαιης Μετάβασης θα εξαρτηθεί σε σημαντικό βαθμό από την ικανότητα των φορέων χάραξης πολιτικής να αντιμετωπίσουν τα κοινωνικά ελλείμματα που αναδεικνύει η παρούσα μελέτη. Η οπτική σύγκριση των τριών επιμέρους δεικτών παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 3.

Διάγραμμα 3 Σύγκριση Τριών Επιμέρους Δεικτών

4.6. Προτεραιότητες κοινωνικής βελτίωσης (E11)

Πέραν της αποτύπωσης της υφιστάμενης κατάστασης, η έρευνα επιδίωξε να καταγράψει τις προτεραιότητες των κατοίκων των περιοχών ΔΑΜ αναφορικά με τους τομείς που χρήζουν κοινωνικής βελτίωσης. Οι ερωτώμενοι κλήθηκαν να επιλέξουν και να ιεραρχήσουν τους τρεις πιο σημαντικούς τομείς από έναν κατάλογο οκτώ επιλογών, οι οποίες βασίζονται στο πλαίσιο κοινωνικής καινοτομίας του έργου TEPSIE (Caulier-Grice et al., 2012). Συνολικά, 560 ερωτώμενοι απάντησαν στην ερώτηση αυτή, παρέχοντας πολύτιμες πληροφορίες για τον προσανατολισμό των μελλοντικών παρεμβάσεων.

Οι οκτώ τομείς που περιλαμβάνονταν στην ερώτηση E11 καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών αναγκών. Ο πρώτος τομέας αφορά την κοινωνική στήριξη και ένταξη ευπαθών ομάδων, ο δεύτερος την υποστήριξη της οικογένειας και των παιδιών, ο τρίτος τη φροντίδα ηλικιωμένων και ατόμων με αναπηρία, ο τέταρτος την προώθηση της απασχόλησης και της επαγγελματικής κατάρτισης, ο πέμπτος την πρόληψη της βίας και της εγκληματικότητας, ο έκτος τις υπηρεσίες ψυχικής υγείας και ευεξίας, ο έβδομος τη νομική και οικονομική υποστήριξη ευάλωτων ομάδων, και ο όγδοος τις ψηφιακές κοινωνικές υπηρεσίες και την προσβασιμότητα.

Τα αποτελέσματα της ιεράρχησης παρουσιάζονται στον Πίνακα 6, όπου οι τομείς έχουν ταξινομηθεί κατά φθίνουσα σειρά με βάση τον σταθμισμένο βαθμό τους. Ο σταθμισμένος βαθμός υπολογίστηκε πολλαπλασιάζοντας τις πρώτες επιλογές με συντελεστή 3, τις δεύτερες με συντελεστή 2 και τις τρίτες με συντελεστή 1.

Πίνακας 6 Ιεράρχηση Τομέων Κοινωνικής Βελτίωσης (E11)

Κατάταξη	Τομέας	1η Επιλογή (%)	2η Επιλογή (%)	3η Επιλογή (%)	Σταθμ. Βαθμός
1	Προώθηση απασχόλησης	38,2	17,5	10,0	894
2	Υποστήριξη οικογένειας	21,6	20,7	16,2	686
3	Υπηρεσίες ψυχικής υγείας	9,6	15,7	10,5	397
4	Φροντίδα ηλικιωμένων/ΑμεΑ	8,4	15,0	15,2	394
5	Πρόληψη βίας	10,5	10,2	12,3	360
6	Κοινωνική στήριξη ευπαθών	4,1	7,3	14,1	230
7	Νομική υποστήριξη	4,6	7,9	11,2	229
8	Ψηφιακές κοινωνικές υπηρεσίες	2,9	5,7	10,4	170

Η ανάλυση των αποτελεσμάτων αναδεικνύει με σαφήνεια την προώθηση της απασχόλησης και της επαγγελματικής κατάρτισης ως την κορυφαία προτεραιότητα των κατοίκων των περιοχών ΔΑΜ. Ο τομέας αυτός συγκεντρώνει τον υψηλότερο σταθμισμένο βαθμό (894), με το 38,2% των

ερωτώμενων να τον επιλέγουν ως πρώτη προτεραιότητα. Η σαφής υπεροχή του τομέα της απασχόλησης αντανakλά τις πραγματικές ανησυχίες των τοπικών κοινωνιών που αντιμετωπίζουν τις επιπτώσεις της απολιγνιτοποίησης και της οικονομικής αναδιάρθρωσης. Η απώλεια θέσεων εργασίας στους κλάδους των ορυκτών καυσίμων και η αβεβαιότητα για το μέλλον της απασχόλησης καθιστούν τον τομέα αυτόν ως τη βασική ανησυχία των πολιτών και, κατά συνέπεια, ως την κεντρική προτεραιότητα για κάθε πολιτική παρέμβασης.

Στη δεύτερη θέση της ιεράρχησης βρίσκεται η υποστήριξη της οικογένειας και των παιδιών με σταθμισμένο βαθμό 686, ενώ το 21,6% των ερωτώμενων την επέλεξε ως πρώτη προτεραιότητα. Η υψηλή κατάταξη του τομέα αυτού αντανakλά τις δημογραφικές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι περιοχές ΔΑΜ, συμπεριλαμβανομένης της γήρανσης του πληθυσμού και της μετανάστευσης των νέων προς αστικά κέντρα. Η ενίσχυση των υπηρεσιών στήριξης της οικογένειας μπορεί να συμβάλει στη συγκράτηση του ενεργού πληθυσμού και στη διατήρηση της κοινωνικής ζωτικότητας των περιοχών αυτών.

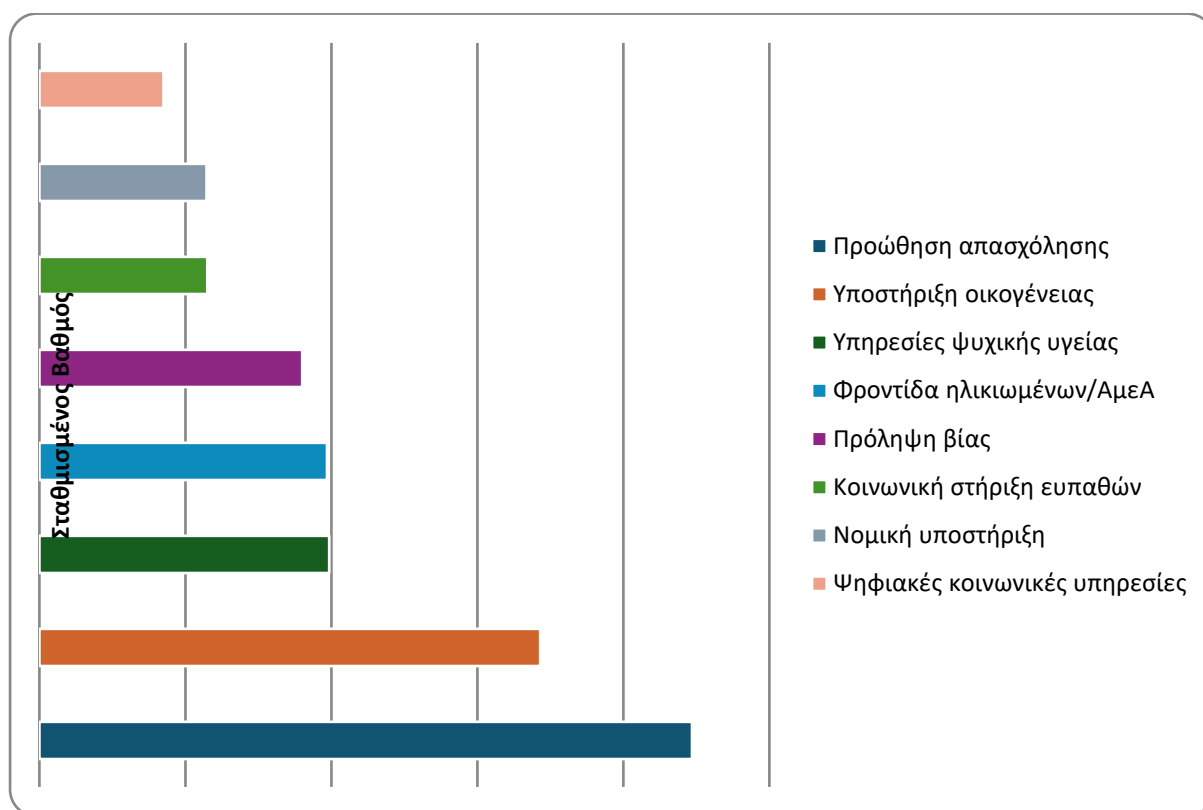
Οι υπηρεσίες ψυχικής υγείας και ευεξίας καταλαμβάνουν την τρίτη θέση με σταθμισμένο βαθμό 397, ακολουθούμενες στενά από τη φροντίδα ηλικιωμένων και ατόμων με αναπηρία (394). Η ανάδειξη της ψυχικής υγείας ως προτεραιότητα είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς η διεθνής βιβλιογραφία τεκμηριώνει τις αρνητικές επιπτώσεις της ενεργειακής μετάβασης στην ψυχική υγεία των πληγέντων πληθυσμών, συμπεριλαμβανομένης της αύξησης των ποσοστών κατάθλιψης και της λεγόμενης "solastalgia" - της ψυχικής δυσφορίας που προκαλείται από τις περιβαλλοντικές αλλαγές στον τόπο κατοικίας.

Στο κάτω μέρος της ιεράρχησης βρίσκονται η κοινωνική στήριξη ευπαθών ομάδων, η νομική υποστήριξη και οι ψηφιακές κοινωνικές υπηρεσίες. Η σχετικά χαμηλή κατάταξη των ψηφιακών υπηρεσιών (170 βαθμοί) ενδέχεται να αντανakλά είτε την αντίληψη ότι οι βασικές ανάγκες πρέπει να καλυφθούν πρώτα, είτε τη χαμηλότερη εξοικείωση ορισμένων ομάδων του πληθυσμού με τις ψηφιακές τεχνολογίες.

Αξίζει να σημειωθεί η συνέπεια μεταξύ των ευρημάτων της ιεράρχησης προτεραιοτήτων και των αποτελεσμάτων της ανάλυσης κενών που παρουσιάστηκε στις προηγούμενες ενότητες. Η κορυφαία προτεραιότητα που αφορά την απασχόληση συνάδει με το μεγάλο κενό που εντοπίστηκε στον δείκτη κοινωνικών ανισοτήτων (SI_R), καθώς η ανεργία και η απώλεια εισοδήματος αποτελούν βασικούς παράγοντες διεύρυνσης των οικονομικών ανισοτήτων. Η σύγκλιση αυτή ενισχύει την αξιοπιστία των ευρημάτων και παρέχει σαφείς κατευθύνσεις για τον σχεδιασμό των παρεμβάσεων.

Συμπερασματικά, η ιεράρχηση των προτεραιοτήτων από τους ίδιους τους κατοίκους των περιοχών ΔΑΜ παρέχει ένα πολύτιμο εργαλείο για τον προσανατολισμό των πολιτικών κοινωνικής καινοτομίας. Οι παρεμβάσεις θα πρέπει να εστιάσουν κατά προτεραιότητα στην ενίσχυση της απασχόλησης και της επαγγελματικής κατάρτισης, στην υποστήριξη της οικογένειας, και στις υπηρεσίες ψυχικής υγείας. Η ευθυγράμμιση των πολιτικών με τις εκφρασμένες ανάγκες των πολιτών αποτελεί προϋπόθεση για την επίτευξη κοινωνικής αποδοχής και την αποτελεσματική υλοποίηση της Δίκαιης Μετάβασης. Η οπτική απεικόνιση της ιεράρχησης των οκτώ τομέων παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 4.

Διάγραμμα 4 Ιεράρχηση Τομέων Κοινωνικής Βελτίωσης

4.7. Διαφορές αντιλήψεων μεταξύ ομάδων ενδιαφερομένων (Διαφορές στον SCI (+ CRI, SC, SI_R))

Η ανάλυση των κοινωνικών συνθηκών ανά ομάδα ενδιαφερομένων αποκαλύπτει σημαντικές διαφοροποιήσεις στις αντιλήψεις μεταξύ των τεσσάρων κατηγοριών που συμμετείχαν στην έρευνα: πολιτών, επιχειρήσεων, οργανισμών και μη κυβερνητικών οργανώσεων, καθώς και αιρετών και δημόσιων υπαλλήλων. Η κατανόηση αυτών των διαφορών είναι κρίσιμη για τον σχεδιασμό αποτελεσματικών παρεμβάσεων, καθώς η επιτυχία της Δίκαιης Μετάβασης εξαρτάται από τη συνεργασία και τη σύγκλιση απόψεων μεταξύ των διαφορετικών κοινωνικών ομάδων.

Ο Πίνακας 7 παρουσιάζει τους κοινωνικούς δείκτες για κάθε ομάδα ενδιαφερομένων, καθώς και τη διαφορά μεταξύ της μέγιστης και της ελάχιστης τιμής για κάθε δείκτη, η οποία αποτελεί μέτρο του εύρους των διαφορών αντιλήψεων (perception gap).

Πίνακας 7 Κοινωνικοί δείκτες ανά ομάδα ενδιαφερομένων

Δείκτης	Πολίτες	Επιχειρήσεις	Οργανισμοί	Αιρετοί	Διαφορά Max-Min
CRI	3,08	3,11	2,96	3,26	0,29
SC	2,98	2,98	3,10	3,32	0,34
SI_R	2,69	2,57	2,52	2,47	0,22

Δείκτης	Πολίτες	Επιχειρήσεις	Οργανισμοί	Αιρετοί	Διαφορά Max-Min
SCI	2,91	2,88	2,86	3,01	0,15

Η ανάλυση του συνολικού κοινωνικού δείκτη (SCI) αναδεικνύει τους αιρετούς και δημόσιους υπαλλήλους ως την ομάδα με τη θετικότερη αντίληψη για τις κοινωνικές συνθήκες (SCI = 3,01), ενώ οι οργανισμοί και οι ΜΚΟ εμφανίζουν τη χαμηλότερη βαθμολογία (SCI = 2,86). Οι πολίτες (2,91) και οι επιχειρήσεις (2,88) βρίσκονται σε ενδιάμεσες θέσεις με παρόμοιες τιμές. Η διαφορά μεταξύ της υψηλότερης και της χαμηλότερης τιμής του SCI ανέρχεται σε 0,15 μονάδες, η οποία αποτελεί τη μικρότερη διαφορά μεταξύ όλων των δεικτών, υποδηλώνοντας σχετική σύγκλιση στη συνολική αποτίμηση των κοινωνικών συνθηκών.

Η εξέταση των επιμέρους δεικτών αποκαλύπτει πιο έντονες διαφοροποιήσεις. Στον δείκτη κοινωνικής συνοχής (SC) παρατηρείται η μεγαλύτερη διαφορά αντιλήψεων (0,34 μονάδες). Οι αιρετοί εμφανίζουν τη θετικότερη αντίληψη (3,32), η οποία υπερβαίνει σημαντικά αυτή των υπόλοιπων ομάδων. Ακολουθούν οι οργανισμοί (3,10), ενώ οι πολίτες και οι επιχειρήσεις καταγράφουν σχεδόν ταυτόσημες τιμές (2,98). Η διαφορά αυτή ενδέχεται να αντανακλά τη διαφορετική θέση των αιρετών στον κοινωνικό ιστό, καθώς η φύση του ρόλου τους τους φέρνει σε επαφή με διαδικασίες συνεργασίας και διαβούλευσης που ενδεχομένως τους οδηγούν σε θετικότερη αντίληψη της κοινωνικής συνοχής.

Στον δείκτη κοινοτικής ανθεκτικότητας (CRI) η διαφορά ανέρχεται σε 0,29 μονάδες, με τους αιρετούς να εμφανίζουν και πάλι την υψηλότερη βαθμολογία (3,26) και τους οργανισμούς τη χαμηλότερη (2,96). Αξιοσημείωτο είναι ότι οι επιχειρήσεις (3,11) υπερτερούν ελαφρώς των πολιτών (3,08), γεγονός που μπορεί να ερμηνευθεί υπό το πρίσμα της μεγαλύτερης ικανότητας των επιχειρήσεων να αξιοποιούν δίκτυα υποστήριξης και θεσμικούς πόρους. Η χαμηλή βαθμολογία των οργανισμών είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα, καθώς ως φορείς που εργάζονται καθημερινά με ευάλωτες ομάδες, ενδέχεται να έχουν πιο ρεαλιστική εικόνα των αδυναμιών του κοινωνικού ιστού.

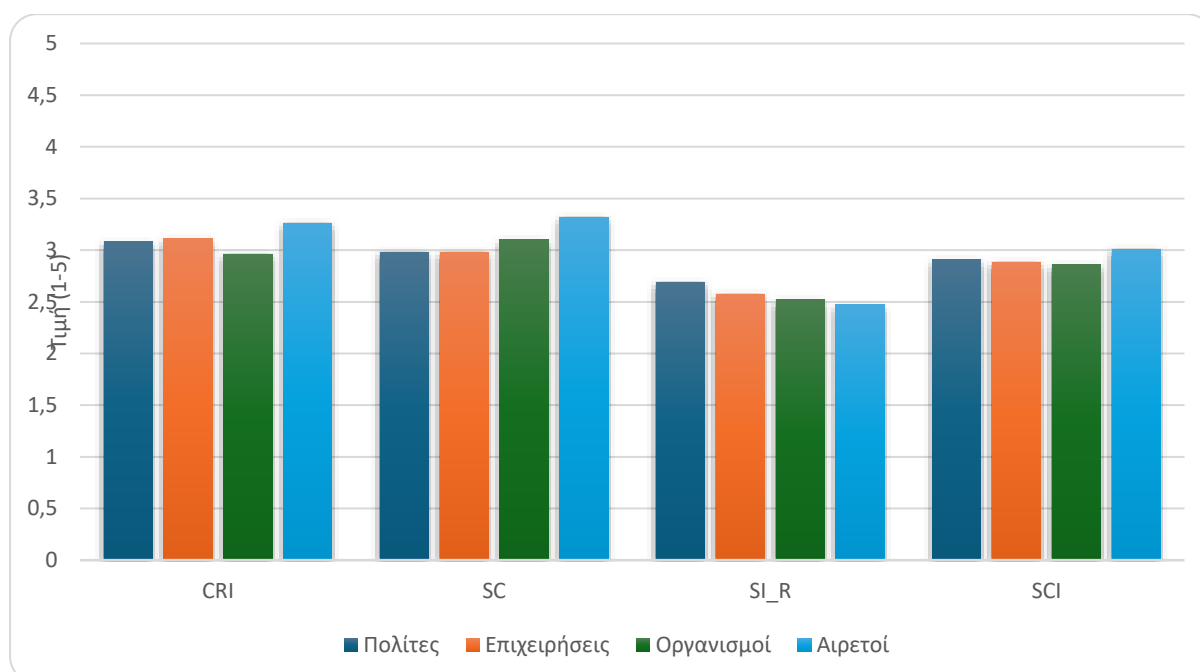
Ο δείκτης κοινωνικών ανισοτήτων (SI_R) παρουσιάζει ένα διαφορετικό μοτίβο. Σε αντίθεση με τους άλλους δείκτες, εδώ οι πολίτες εμφανίζουν την υψηλότερη βαθμολογία (2,69), δηλαδή αντιλαμβάνονται σχετικά χαμηλότερες ανισότητες σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ομάδες. Οι αιρετοί, παρά τη θετική τους αντίληψη στους άλλους δείκτες, καταγράφουν τη χαμηλότερη βαθμολογία στις ανισότητες (2,47), υποδηλώνοντας ότι αντιλαμβάνονται εντονότερα το πρόβλημα. Η διαφορά αυτή (0,22 μονάδες) είναι η μικρότερη μεταξύ των τριών επιμέρους δεικτών, υποδεικνύοντας σχετική ομοφωνία ως προς την ύπαρξη οικονομικών ανισοτήτων. Είναι πιθανό οι αιρετοί, λόγω της θέσης τους, να είναι περισσότερο εκτεθειμένοι σε αιτήματα και παράπονα πολιτών που αντιμετωπίζουν οικονομικές δυσκολίες, γεγονός που διαμορφώνει μια πιο κριτική αντίληψη για τις ανισότητες.

Η ερμηνεία των διαφορών αντιλήψεων πρέπει να λάβει υπόψη τις διαφορετικές θέσεις που καταλαμβάνει κάθε ομάδα στο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα. Οι αιρετοί και οι δημόσιοι υπάλληλοι, ως εκπρόσωποι των θεσμών, τείνουν να έχουν θετικότερη αντίληψη για τη λειτουργία του κοινωνικού συστήματος, η οποία ενδέχεται να αντανακλά είτε πραγματική γνώση των διαθέσιμων πόρων και υποστηρικτικών μηχανισμών, είτε μια τάση υπερεκτίμησης της αποτελεσματικότητας των πολιτικών. Αντίθετα, οι οργανισμοί και οι ΜΚΟ, που εργάζονται

άμεσα με τις πιο ευάλωτες ομάδες, έχουν πρόσβαση σε πληροφορίες που αναδεικνύουν τα κενά και τις αδυναμίες του συστήματος.

Οι διαφορές αυτές αναδεικνύουν την ανάγκη για διαφοροποιημένη προσέγγιση στον σχεδιασμό και την επικοινωνία των παρεμβάσεων. Για τους πολίτες, η έμφαση θα πρέπει να δοθεί στην ενημέρωση για τους διαθέσιμους μηχανισμούς υποστήριξης και στην ενίσχυση της προσβασιμότητας σε αυτούς. Για τις επιχειρήσεις, οι παρεμβάσεις θα πρέπει να εστιάσουν στη διασύνδεση με το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον και στην ανάπτυξη πρακτικών εταιρικής κοινωνικής ευθύνης. Για τους οργανισμούς, η ενίσχυση των πόρων και η αναγνώριση του ρόλου τους είναι κρίσιμη. Τέλος, για τους αιρετούς, η συνεχής επαφή με την πραγματικότητα που βιώνουν οι πολίτες είναι απαραίτητη για την αποφυγή αποσύνδεσης από τις πραγματικές ανάγκες. Η οπτική σύγκριση των δεικτών ανά ομάδα ενδιαφερομένων παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 5.

Διάγραμμα 5 Κοινωνικοί Δείκτες ανά Ομάδα Ενδιαφερομένων

4.8. Ανάλυση κενών (Gap Analysis)

Η ανάλυση κενών αποτελεί ένα θεμελιώδες εργαλείο στρατηγικού σχεδιασμού που επιτρέπει τον προσδιορισμό της απόστασης μεταξύ της τρέχουσας κατάστασης και μιας επιθυμητής κατάστασης αναφοράς. Στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης, η ανάλυση κενών εφαρμόστηκε για τον εντοπισμό των τομέων που παρουσιάζουν τα μεγαλύτερα ελλείμματα και, κατά συνέπεια, χρήζουν προτεραιότητας στον σχεδιασμό των παρεμβάσεων. Ως τιμή αναφοράς (benchmark) ορίστηκε η τιμή 4,0 στην πεντάβαθμη κλίμακα, η οποία αντιπροσωπεύει ένα υψηλό αλλά ρεαλιστικά επιτεύξιμο επίπεδο κοινωνικής ανάπτυξης. Το κενό για κάθε δείκτη υπολογίζεται ως η διαφορά: Κενό = Benchmark (4,0) – Τρέχουσα τιμή.

Για τη διευκόλυνση της ερμηνείας και της επικοινωνίας των αποτελεσμάτων, τα κενά κατηγοριοποιήθηκαν σε τρία επίπεδα επικινδυνότητας. Κενά που προκύπτουν από τρέχουσες

τιμές χαμηλότερες του 2,5 χαρακτηρίζονται ως κρίσιμα και απαιτούν άμεση παρέμβαση. Κενά που προκύπτουν από τιμές μεταξύ 2,5 και 3,5 χαρακτηρίζονται ως μέτρια και υποδηλώνουν ανάγκη βελτίωσης. Τέλος, τιμές υψηλότερες του 3,5 υποδηλώνουν επαρκές επίπεδο με περιορισμένη ανάγκη παρέμβασης.

Ο Πίνακας 8 παρουσιάζει συγκεντρωτικά την ανάλυση κενών για τους κοινωνικούς δείκτες, ταξινομημένους κατά φθίνουσα σειρά μεγέθους κενού.

Πίνακας 8 Ανάλυση Κενών Κοινωνικών Δεικτών

Δείκτης	Περιγραφή	Τρέχουσα	Benchmark	Κενό	Κατηγορία
SI_R	Κοινωνικές Ανισότητες (αντ.)	2,63	4,0	1,37	🟡 Μέτριο
SC	Κοινωνική Συνοχή	3,00	4,0	1,00	🟡 Μέτριο
CRI	Κοινοτική Ανθεκτικότητα	3,09	4,0	0,91	🟡 Μέτριο
SCI	Συνολικός Κοινωνικός Δείκτης	2,90	4,0	1,10	🟡 Μέτριο

Η ιεράρχηση των κενών αναδεικνύει με σαφήνεια τις προτεραιότητες για τον σχεδιασμό των παρεμβάσεων. Ο δείκτης κοινωνικών ανισοτήτων (SI_R) παρουσιάζει το μεγαλύτερο κενό (1,37 μονάδες), αποτελώντας τον πιο προβληματικό τομέα των κοινωνικών συνθηκών στις περιοχές ΔΑΜ. Αν και η τρέχουσα τιμή (2,63) τον κατατάσσει οριακά στην κατηγορία του μέτριου επιπέδου, η εγγύτητα με το όριο του κρίσιμου επιπέδου (2,5) υποδηλώνει ότι η αντιμετώπιση των οικονομικών ανισοτήτων πρέπει να αποτελέσει άμεση προτεραιότητα. Η υψηλή αντίληψη ανισοτήτων ενδέχεται να υπονομεύσει την κοινωνική αποδοχή των πολιτικών μετάβασης και να οδηγήσει σε κοινωνικές εντάσεις.

Στη δεύτερη θέση της ιεράρχησης βρίσκεται ο δείκτης κοινωνικής συνοχής (SC) με κενό 1,00 μονάδας. Η τρέχουσα τιμή (3,00) βρίσκεται ακριβώς στο μέσον της κλίμακας ερμηνείας, υποδηλώνοντας μια κατάσταση που δεν είναι κρίσιμη αλλά απαιτεί συστηματική βελτίωση. Όπως αναλύθηκε στην ενότητα 4.3, το κενό στην κοινωνική συνοχή οφείλεται κυρίως στη χαμηλή βαθμολογία του σεβασμού της διαφορετικότητας (E8 = 2,79), η οποία αποτελεί τον επιμέρους δείκτη με το δεύτερο μεγαλύτερο κενό (1,21 μονάδες) μετά τις κοινωνικές ανισότητες.

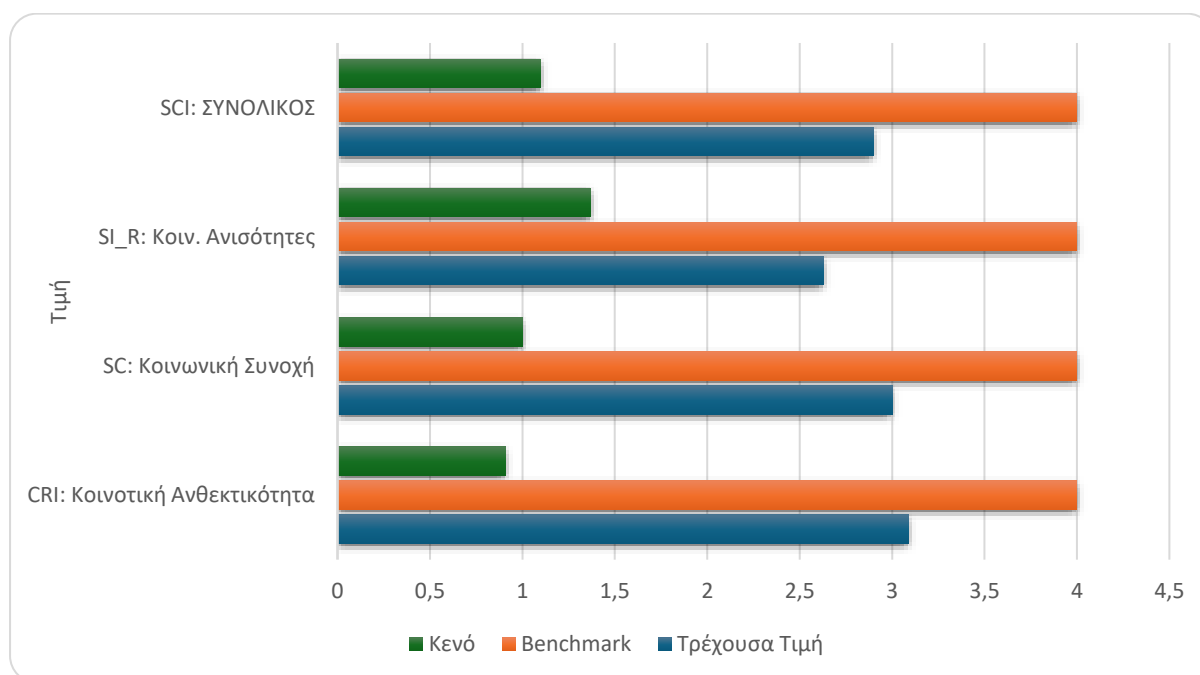
Ο δείκτης κοινοτικής ανθεκτικότητας (CRI) εμφανίζει το μικρότερο κενό (0,91 μονάδες) μεταξύ των τριών επιμέρους δεικτών, με τρέχουσα τιμή 3,09. Παρά το σχετικά καλύτερο επίπεδο, το κενό παραμένει σημαντικό και αντιστακτικά κυρίως τις αδυναμίες στην κοινοτική υποστήριξη (E3 = 2,96) και στην επάρκεια των τοπικών υπηρεσιών (E5 = 3,05). Η ενίσχυση της κοινοτικής ανθεκτικότητας απαιτεί παρεμβάσεις που θα ενδυναμώσουν τους μηχανισμούς αλληλοϋποστήριξης και θα βελτιώσουν την ποιότητα των δημόσιων υπηρεσιών.

Συνολικά, ο κοινωνικός δείκτης SCI παρουσιάζει κενό 1,10 μονάδες, το οποίο αντιστοιχεί σε απόκλιση 27,5% από την τιμή αναφοράς. Η απόκλιση αυτή, αν και δεν καθιστά την κατάσταση κρίσιμη, υποδηλώνει ότι απαιτείται συστηματική και συντονισμένη προσπάθεια για τη βελτίωση των κοινωνικών συνθηκών στις περιοχές ΔΑΜ.

Η ανάλυση κενών παρέχει σαφείς κατευθύνσεις για την ιεράρχηση των προτεραιοτήτων δράσης. Πρώτη προτεραιότητα αποτελεί η αντιμετώπιση των οικονομικών ανισοτήτων μέσω πολιτικών που θα διασφαλίσουν τη δίκαιη κατανομή των ωφελειών και των βαρών της μετάβασης. Δεύτερη προτεραιότητα είναι η ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής, με έμφαση στην προώθηση της αποδοχής της διαφορετικότητας και στην ανάπτυξη γεφυρών μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων. Τρίτη προτεραιότητα αποτελεί η ενδυνάμωση της κοινοτικής ανθεκτικότητας, με εστίαση στην ενίσχυση των μηχανισμών κοινοτικής υποστήριξης και στη βελτίωση της ποιότητας των τοπικών υπηρεσιών.

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι οι τρεις διαστάσεις των κοινωνικών συνθηκών αλληλοσυνδέονται και αλληλοενισχύονται. Η μείωση των ανισοτήτων αναμένεται να ενισχύσει την κοινωνική συνοχή, ενώ η βελτίωση της κοινοτικής ανθεκτικότητας θα διευκολύνει την αντιμετώπιση των οικονομικών προκλήσεων. Κατά συνέπεια, οι παρεμβάσεις θα πρέπει να σχεδιαστούν με ολοκληρωμένο τρόπο, αναγνωρίζοντας τις αλληλεξαρτήσεις μεταξύ των διαφορετικών διαστάσεων του κοινωνικού ιστού. Η οπτική απεικόνιση των κενών παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 6.

Διάγραμμα 6 Ανάλυση Κενών - Τρέχουσα Τιμή vs Κενό

4.9. Περιφερειακή διαφοροποίηση κοινωνικών δεικτών (Πίνακας: SCI, CRI, SC, SI_R ανά περιοχή (από PROFILE sheets), Διάγραμμα: Radar chart σύγκρισης περιοχών από excel, Πίνακας: Top 3 τομείς κοινωνικής βελτίωσης (E11) ανά περιοχή)

Οι πέντε περιοχές Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης της Ελλάδας παρουσιάζουν σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τα γεωγραφικά, οικονομικά και κοινωνικά τους χαρακτηριστικά. Η Δυτική Μακεδονία και η Πελοπόννησος (ευρύτερη περιοχή Μεγαλόπολης) αποτελούν τις δύο ιστορικά λιγνιτικές περιοχές της χώρας, οι οποίες αντιμετωπίζουν άμεσα τις επιπτώσεις της

απολιγνιτοποίησης. Αντίθετα, οι νησιωτικές περιοχές του Βορείου και Νοτίου Αιγαίου, καθώς και η Κρήτη, εντάχθηκαν στις περιοχές ΔΑΜ λόγω της ενεργειακής τους απομόνωσης και της εξάρτησης από ακριβές πηγές ενέργειας. Η συγκριτική ανάλυση των κοινωνικών δεικτών μεταξύ των πέντε περιοχών παρέχει πολύτιμες πληροφορίες για τη διαφοροποίηση των παρεμβάσεων ανάλογα με τις τοπικές ιδιαιτερότητες.

Ο Πίνακας 9 παρουσιάζει τους κοινωνικούς δείκτες για κάθε περιοχή ΔΑΜ σε σύγκριση με τον μέσο όρο του συνολικού δείγματος.

Πίνακας 9 Κοινωνικοί δείκτες ανά περιοχή ΔΑΜ

Περιοχή	CRI	SC	SI_R	SCI	Απόκλιση από Μ.Ο.
Δ. Μακεδονία	2,69	2,63	3,50	2,94	+0,03
Πελοπόννησος	3,15	2,99	2,60	2,91	+0,00
Β. Αιγαίο	2,90	3,05	2,49	2,81	-0,09
Ν. Αιγαίο	2,81	3,13	2,50	2,81	-0,09
Κρήτη	3,11	3,00	2,66	2,92	+0,02
Μ.Ο. Δείγματος	3,09	3,00	2,63	2,90	—

Η ανάλυση του συνολικού κοινωνικού δείκτη (SCI) αναδεικνύει τη Δυτική Μακεδονία ως την περιοχή με την υψηλότερη βαθμολογία (2,94), ακολουθούμενη από την Κρήτη (2,92) και την Πελοπόννησο (2,91). Στο κάτω μέρος της κατάταξης βρίσκονται το Βόρειο Αιγαίο και το Νότιο Αιγαίο με ταυτόσημη βαθμολογία (2,81). Η διαφορά μεταξύ της υψηλότερης και της χαμηλότερης τιμής ανέρχεται σε 0,13 μονάδες, η οποία αν και δεν είναι δραματική, υποδηλώνει διαφοροποιήσεις που αξίζει να εξεταστούν αναλυτικότερα.

Η εξέταση των επιμέρους δεικτών αποκαλύπτει ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις μεταξύ των περιοχών. Στον δείκτη κοινοτικής ανθεκτικότητας (CRI), η Πελοπόννησος καταγράφει την υψηλότερη βαθμολογία (3,15), ακολουθούμενη από την Κρήτη (3,11). Αντίθετα, η Δυτική Μακεδονία εμφανίζει τη χαμηλότερη κοινοτική ανθεκτικότητα (2,69), τιμή που βρίσκεται σημαντικά χαμηλότερα από τον μέσο όρο του δείγματος (3,09). Το εύρημα αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό, καθώς η Δυτική Μακεδονία αποτελεί την περιοχή που πλήττεται περισσότερο από την απολιγνιτοποίηση, και η χαμηλή κοινοτική ανθεκτικότητα υποδηλώνει περιορισμένη ικανότητα της τοπικής κοινωνίας να απορροφήσει το σοκ της μετάβασης.

Στον δείκτη κοινωνικής συνοχής (SC), οι νησιωτικές περιοχές εμφανίζουν καλύτερες επιδόσεις. Το Νότιο Αιγαίο καταγράφει την υψηλότερη βαθμολογία (3,13), ακολουθούμενο από το Βόρειο Αιγαίο (3,05). Η Δυτική Μακεδονία εμφανίζει και πάλι τη χαμηλότερη τιμή (2,63), υποδηλώνοντας σημαντικές προκλήσεις στην κοινωνική συνοχή. Η υψηλότερη συνοχή στις νησιωτικές περιοχές ενδέχεται να σχετίζεται με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των νησιωτικών κοινοτήτων, όπου η γεωγραφική απομόνωση τείνει να ενισχύει τους δεσμούς μεταξύ των κατοίκων.

Ο δείκτης κοινωνικών ανισοτήτων (SI_R) παρουσιάζει το πιο ενδιαφέρον μοτίβο διαφοροποίησης. Η Δυτική Μακεδονία καταγράφει τη σημαντικά υψηλότερη βαθμολογία (3,50), η οποία την κατατάσσει στην κατηγορία του επαρκούς επιπέδου και υποδηλώνει χαμηλή αντίληψη ανισοτήτων. Αντίθετα, το Βόρειο Αιγαίο (2,49) βρίσκεται στο όριο του κρίσιμου επιπέδου, ενώ το Νότιο Αιγαίο (2,50) και η Πελοπόννησος (2,60) καταγράφουν επίσης χαμηλές τιμές. Η διαφορά μεταξύ της Δυτικής Μακεδονίας και του Βορείου Αιγαίου ανέρχεται σε 1,01 μονάδες, η οποία αποτελεί τη μεγαλύτερη περιφερειακή διαφοροποίηση μεταξύ όλων των δεικτών.

Η σύγκριση μεταξύ των λιγνιτικών περιοχών (Δυτική Μακεδονία, Πελοπόννησος) και των νησιωτικών περιοχών (Βόρειο Αιγαίο, Νότιο Αιγαίο, Κρήτη) αναδεικνύει διακριτά μοτίβα. Οι λιγνιτικές περιοχές παρουσιάζουν μεγαλύτερη ετερογένεια μεταξύ τους, με τη Δυτική Μακεδονία να εμφανίζει σημαντικά χαμηλότερη κοινοτική ανθεκτικότητα και κοινωνική συνοχή αλλά υψηλότερο δείκτη κοινωνικών ανισοτήτων σε σύγκριση με την Πελοπόννησο. Οι νησιωτικές περιοχές εμφανίζουν μεγαλύτερη ομοιογένεια, με σχετικά υψηλότερη κοινωνική συνοχή αλλά εντονότερη αντίληψη οικονομικών ανισοτήτων.

Πέραν της αποτύπωσης της υφιστάμενης κατάστασης, η έρευνα κατέγραψε τις προτεραιότητες κοινωνικής βελτίωσης για κάθε περιοχή ξεχωριστά. Ο Πίνακας 10 παρουσιάζει τους τρεις κορυφαίους τομείς που επέλεξαν οι ερωτώμενοι κάθε περιοχής.

Πίνακας 10 Top 3 τομείς κοινωνικής βελτίωσης (E11) ανά περιοχή

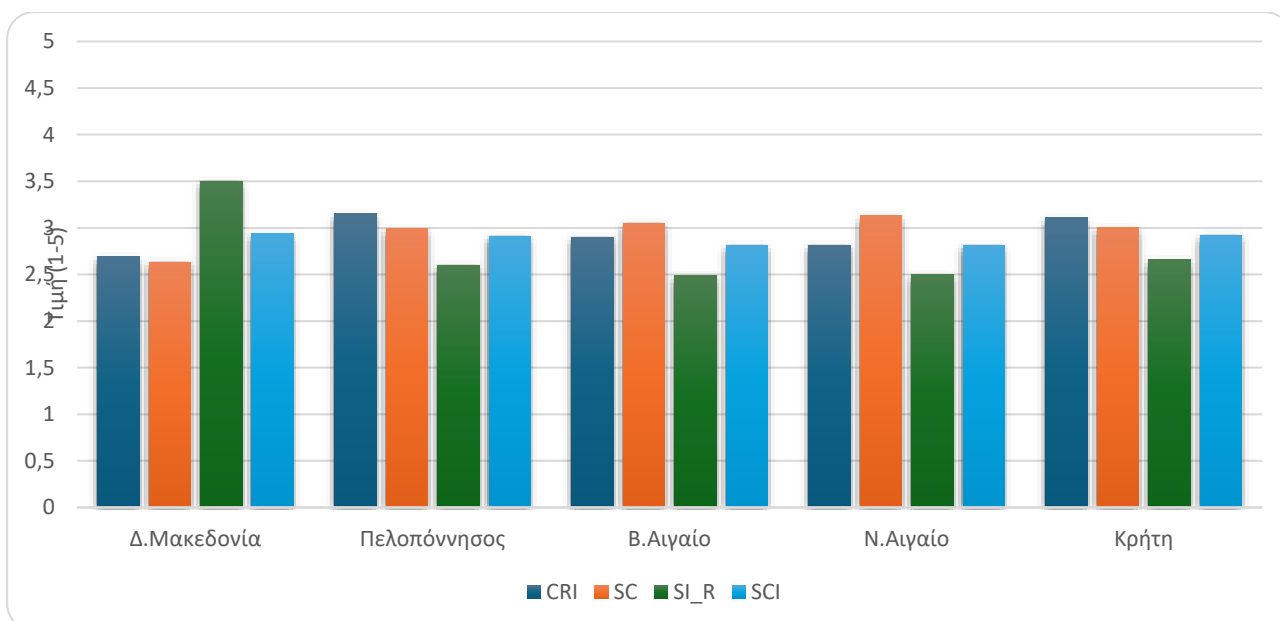
Περιοχή	1ος Τομέας	2ος Τομέας	3ος Τομέας
Δ. Μακεδονία	Ψηφιακές υπηρεσίες (50,0%)	Κοιν. στήριξη ευπαθών (25,0%)	Υποστ. οικογένειας (25,0%)
Πελοπόννησος	Προώθηση απασχόλησης (61,2%)	Υποστ. οικογένειας (12,4%)	Φροντίδα ηλικιωμένων (7,0%)
Β. Αιγαίο	Υποστ. οικογένειας (29,2%)	Πρόληψη βίας (22,2%)	Φροντίδα ηλικιωμένων (11,1%)
Ν. Αιγαίο	Προώθηση απασχόλησης (33,3%)	Ψυχική υγεία (33,3%)	Νομική υποστήριξη (33,3%)
Κρήτη	Προώθηση απασχόλησης (36,1%)	Υποστ. οικογένειας (23,6%)	Πρόληψη βίας (11,1%)

Η ανάλυση των προτεραιοτήτων αναδεικνύει σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των περιοχών. Η Πελοπόννησος παρουσιάζει τη μεγαλύτερη συγκέντρωση στην προώθηση της απασχόλησης (61,2%), η οποία αντανακλά την έντονη ανησυχία για τις επιπτώσεις του κλεισίματος των λιγνιτικών μονάδων στην τοπική αγορά εργασίας. Αντίθετα, η Δυτική Μακεδονία αναδεικνύει ως κορυφαία προτεραιότητα τις ψηφιακές υπηρεσίες (50,0%), εύρημα που ενδεχομένως αντανακλά την ανάγκη για εκσυγχρονισμό των δημόσιων υπηρεσιών και βελτίωση της προσβασιμότητας σε μια περιοχή με γεωγραφικές δυσκολίες.

Στις νησιωτικές περιοχές, οι προτεραιότητες είναι πιο διασκορπισμένες. Το Βόρειο Αιγαίο αναδεικνύει ως κορυφαία προτεραιότητα την υποστήριξη της οικογένειας (29,2%), ακολουθούμενη από την πρόληψη της βίας (22,2%), η οποία ενδεχομένως σχετίζεται με τις ιδιαίτερες κοινωνικές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου ως πύλες εισόδου μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών. Η Κρήτη, ως η μεγαλύτερη νησιωτική περιοχή, παρουσιάζει προτεραιότητες που συγκλίνουν με τον συνολικό μέσο όρο, με την προώθηση της απασχόλησης (36,1%) και την υποστήριξη οικογένειας (23,6%) στις πρώτες θέσεις.

Η περιφερειακή διαφοροποίηση των κοινωνικών δεικτών και των προτεραιοτήτων καταδεικνύει την ανάγκη για διαφοροποιημένες παρεμβάσεις ανά περιοχή. Για τη Δυτική Μακεδονία, η οποία παρουσιάζει τις χαμηλότερες τιμές στην κοινοτική ανθεκτικότητα και την κοινωνική συνοχή, απαιτούνται επείγουσες παρεμβάσεις ενίσχυσης του κοινωνικού ιστού παράλληλα με τον ψηφιακό εκσυγχρονισμό. Για την Πελοπόννησο, η έμφαση θα πρέπει να δοθεί στην αντιμετώπιση της ανεργίας και στη δημιουργία εναλλακτικών ευκαιριών απασχόλησης. Για τις νησιωτικές περιοχές, οι παρεμβάσεις θα πρέπει να εστιάσουν στη μείωση των αντιλαμβανόμενων οικονομικών ανισοτήτων και στην ενίσχυση της οικογένειας, διατηρώντας παράλληλα τη σχετικά υψηλή κοινωνική συνοχή που ήδη υπάρχει. Η οπτική σύγκριση των κοινωνικών δεικτών μεταξύ των πέντε περιοχών παρουσιάζεται στο Διάγραμμα 7.

Διάγραμμα 7 Κοινωνικοί Δείκτες ανά Περιοχή ΔΑΜ

5. Συζήτηση

5.1. Ερμηνεία ευρημάτων

Η παρούσα μελέτη επιχείρησε να αποτυπώσει τις κοινωνικές συνθήκες στις πέντε περιοχές Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης της Ελλάδας, εξετάζοντας τρεις θεμελιώδεις διαστάσεις: την κοινοτική ανθεκτικότητα, την κοινωνική συνοχή και τις κοινωνικές ανισότητες. Τα αποτελέσματα συνθέτουν μια εικόνα που χαρακτηρίζεται από μέτρια επίπεδα κοινωνικής ανάπτυξης, με σημαντικά περιθώρια βελτίωσης και διακριτές προκλήσεις που απαιτούν στοχευμένες παρεμβάσεις. Ο Συνολικός Κοινωνικός Δείκτης (SCI = 2,90) τοποθετεί τις περιοχές ΔΑΜ στην κατηγορία του μέτριου επιπέδου, με κενό 1,10 μονάδων από την επιθυμητή κατάσταση, γεγονός που υποδηλώνει ότι ο κοινωνικός ιστός των περιοχών αυτών, αν και δεν βρίσκεται σε κρίσιμη κατάσταση, χρήζει ουσιαστικής ενίσχυσης προκειμένου να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της ενεργειακής μετάβασης.

Ερμηνεία του δείκτη κοινοτικής ανθεκτικότητας

Ο δείκτης κοινοτικής ανθεκτικότητας (CRI = 3,09) αντανάκλα την ικανότητα των τοπικών κοινοτήτων να υποστηρίζουν τα μέλη τους σε περιόδους δυσκολίας. Η τιμή αυτή, αν και βρίσκεται σε μέτριο επίπεδο, κρύβει σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των επιμέρους διαστάσεων που αξίζει να ερμηνευθούν στο πλαίσιο της ιστορικής εξέλιξης των περιοχών ΔΑΜ.

Η χαμηλότερη βαθμολογία στην κοινοτική υποστήριξη (E3 = 2,96) υποδηλώνει ότι οι κάτοικοι δεν αισθάνονται επαρκώς υποστηριγμένοι από την κοινότητά τους. Το εύρημα αυτό μπορεί να ερμηνευθεί υπό το πρίσμα της σταδιακής αποδόμησης των παραδοσιακών δικτύων αλληλοϋποστήριξης που συνόδευσε τις διαδικασίες εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης. Στις λιγνιτικές περιοχές, η ανάπτυξη της εξορυκτικής δραστηριότητας δημιούργησε μια οικονομία υψηλής εξάρτησης από τη ΔΕΗ και τις συναφείς επιχειρήσεις, η οποία αντικατέστησε τα παραδοσιακά δίκτυα αλληλεγγύης με σχέσεις εργασιακής εξάρτησης. Η απειλή κλεισίματος των λιγνιτικών μονάδων διαταράσσει αυτό το σύστημα χωρίς να υπάρχουν έτοιμες εναλλακτικές δομές υποστήριξης.

Η σχετικά υψηλότερη αίσθηση σύνδεσης με την κοινότητα (E6 = 3,19) αποτελεί θετικό εύρημα που αντανάκλα τη διατήρηση της τοπικής ταυτότητας. Παρά τις οικονομικές δυσκολίες, οι κάτοικοι των περιοχών ΔΑΜ διατηρούν ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς με τον τόπο τους. Η διάσταση αυτή μεταξύ της υψηλής συναισθηματικής σύνδεσης και της χαμηλής λειτουργικής υποστήριξης αποτελεί κρίσιμο εύρημα: οι κάτοικοι αγαπούν τον τόπο τους αλλά δεν πιστεύουν ότι η κοινότητα μπορεί να τους βοηθήσει ουσιαστικά. Η αντίφαση αυτή μπορεί να αποτελέσει είτε εμπόδιο είτε ευκαιρία για τη μετάβαση: εμπόδιο εάν η απογοήτευση οδηγήσει σε αντίσταση στις αλλαγές, ευκαιρία εάν η τοπική ταυτότητα αξιοποιηθεί ως κινητήρια δύναμη για συλλογική δράση.

Ερμηνεία του δείκτη κοινωνικής συνοχής

Ο δείκτης κοινωνικής συνοχής (SC = 3,00) βρίσκεται ακριβώς στο μέσον της κλίμακας ερμηνείας, αποτυπώνοντας μια κατάσταση που δεν είναι ούτε ικανοποιητική ούτε κρίσιμη. Η διαπροσωπική εμπιστοσύνη (E7 = 3,22) υπερτερεί σημαντικά του σεβασμού της

διαφορετικότητας ($E8 = 2,79$), αναδεικνύοντας ένα χαρακτηριστικό μοτίβο που η διεθνής βιβλιογραφία περιγράφει ως υπεροχή του bonding έναντι του bridging κοινωνικού κεφαλαίου (Putnam, 2000).

Η σχετικά υψηλή εμπιστοσύνη προς τους "δικούς μας" σε συνδυασμό με τη χαμηλότερη αποδοχή της διαφορετικότητας υποδηλώνει κοινωνίες που λειτουργούν καλά εντός ομοιογενών ομάδων αλλά δυσκολεύονται να ενσωματώσουν "ξένους". Στο πλαίσιο της Δίκαιης Μετάβασης, αυτό αποτελεί σημαντική πρόκληση: η ανάπτυξη νέων οικονομικών δραστηριοτήτων, ιδίως στους τομείς της πράσινης ενέργειας και της τεχνολογίας, πιθανότατα θα απαιτήσει την προσέλκυση εξειδικευμένου προσωπικού από άλλες περιοχές. Η χαμηλή αποδοχή της διαφορετικότητας ενδέχεται να δυσχεράνει την ενσωμάτωση αυτών των νεοεισερχόμενων και να περιορίσει τις δυνατότητες ανάπτυξης.

Επιπλέον, η χαμηλή αποδοχή της διαφορετικότητας μπορεί να ερμηνευθεί ως αντίδραση σε αντιλαμβανόμενες απειλές. Σε κοινωνίες που βιώνουν οικονομική αβεβαιότητα, η τάση για "κλείσιμο" και προστασία της ομάδας αποτελεί συχνό φαινόμενο. Η ενεργειακή μετάβαση, ως διαδικασία που φέρνει αλλαγές και αβεβαιότητα, ενδέχεται να ενισχύσει αυτές τις τάσεις εάν δεν συνοδευτεί από επαρκή διαχείριση των κοινωνικών της επιπτώσεων.

Ερμηνεία του δείκτη κοινωνικών ανισοτήτων

Ο δείκτης κοινωνικών ανισοτήτων ($SI_R = 2,63$) αποτελεί την πιο προβληματική διάσταση των κοινωνικών συνθηκών, με το μεγαλύτερο κενό (1,37 μονάδες) από την επιθυμητή κατάσταση. Η υψηλή αντίληψη ανισοτήτων αντανακλά τόσο τις αντικειμενικές οικονομικές συνθήκες όσο και τις προσδοκίες των πολιτών.

Οι περιοχές ΔΑΜ χαρακτηρίζονται ιστορικά από υψηλά επίπεδα οικονομικής ανισότητας. Στις λιγνιτικές περιοχές, η διττή αγορά εργασίας μεταξύ εργαζομένων στη ΔΕΗ και στον ιδιωτικό τομέα δημιούργησε σημαντικές εισοδηματικές διαφορές. Στις νησιωτικές περιοχές, η εποχικότητα του τουρισμού και το υψηλό κόστος ζωής λόγω της νησιωτικότητας συμβάλλουν στη διατήρηση των ανισοτήτων. Η αντίληψη αυτών των ανισοτήτων αποτελεί κρίσιμο παράγοντα για την αποδοχή της μετάβασης: εάν οι πολίτες πιστεύουν ότι τα οφέλη της πράσινης ανάπτυξης θα καρπωθούν κυρίως οι ήδη ευημερούντες, η αντίσταση στις αλλαγές θα είναι αναπόφευκτη.

Η διεθνής εμπειρία από περιοχές ενεργειακής μετάβασης επιβεβαιώνει τη σημασία αυτής της διάστασης. Η κοιλάδα του Ruhr στη Γερμανία, παρά τα τεράστια ποσά που διατέθηκαν για την αναδιάρθρωση (εκτιμώνται σε 289-331 δισεκατομμύρια ευρώ), εξακολουθεί να χαρακτηρίζεται από τη λεγόμενη "κοινωνική ισημερία" που διαχωρίζει τον εύπορο νότο από τον υποβαθμισμένο βορρά. Η αποτυχία αντιμετώπισης των ανισοτήτων μπορεί να υπονομεύσει ακόμα και τις πιο φιλόδοξες πολιτικές μετάβασης.

Ερμηνεία των διαφορών μεταξύ ομάδων ενδιαφερομένων

Η ανάλυση των διαφορών μεταξύ των τεσσάρων ομάδων ενδιαφερομένων αποκάλυψε ένα χαρακτηριστικό μοτίβο: οι αιρετοί και οι δημόσιοι υπάλληλοι εμφανίζουν τη θετικότερη αντίληψη για τις κοινωνικές συνθήκες ($SCI = 3,01$), ενώ οι οργανισμοί και οι ΜΚΟ τη χαμηλότερη ($SCI = 2,86$). Η διαφορά αυτή, αν και σχετικά μικρή σε απόλυτους αριθμούς (0,15 μονάδες),

αποκαλύπτει σημαντικές διαφορές στον τρόπο που οι διάφορες ομάδες βιώνουν και αντιλαμβάνονται την κοινωνική πραγματικότητα.

Η θετικότερη αντίληψη των αιρετών μπορεί να ερμηνευθεί με πολλαπλούς τρόπους. Αφενός, οι αιρετοί, ως εκπρόσωποι των θεσμών, έχουν καλύτερη γνώση των διαθέσιμων πόρων και προγραμμάτων υποστήριξης, γεγονός που τους οδηγεί σε πιο αισιόδοξη αποτίμηση. Αφετέρου, υπάρχει πιθανή τάση υπερεκτίμησης της αποτελεσματικότητας των πολιτικών που οι ίδιοι σχεδιάζουν ή υλοποιούν. Η υψηλότερη βαθμολογία των αιρετών στην κοινωνική συνοχή (3,32 έναντι 2,98 των πολιτών) ενδέχεται να αντανακλά τη φύση του ρόλου τους, η οποία τους φέρνει σε επαφή με διαδικασίες διαβούλευσης και συνεργασίας.

Αντίθετα, η χαμηλότερη βαθμολογία των οργανισμών και των ΜΚΟ αντανακλά πιθανώς μια πιο ρεαλιστική εικόνα των κοινωνικών προβλημάτων. Οι οργανώσεις αυτές εργάζονται καθημερινά με τις πιο ευάλωτες ομάδες του πληθυσμού και έχουν άμεση επαφή με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν. Η χαμηλή τους βαθμολογία στην κοινοτική ανθεκτικότητα (2,96) υποδηλώνει ότι γνωρίζουν τα κενά του συστήματος υποστήριξης που οι υπόλοιπες ομάδες ενδεχομένως δεν αντιλαμβάνονται.

Ερμηνεία των προτεραιοτήτων κοινωνικής βελτίωσης

Η ανάδειξη της προώθησης της απασχόλησης ως κορυφαίας προτεραιότητας (38,2% ως πρώτη επιλογή, σταθμισμένος βαθμός 894) αποτελεί αναμενόμενο αλλά εξαιρετικά σημαντικό εύρημα. Σε περιοχές που αντιμετωπίζουν την απειλή μαζικής απώλειας θέσεων εργασίας λόγω της απολιγνιτοποίησης, η εργασιακή ανασφάλεια κυριαρχεί στις ανησυχίες των πολιτών. Το εύρημα αυτό συνάδει απόλυτα με την ιδεολογική βάση της Δίκαιης Μετάβασης, η οποία θέτει στο επίκεντρο τη διασφάλιση των εργαζομένων και των κοινοτήτων που πλήττονται.

Η δεύτερη θέση της υποστήριξης οικογένειας (σταθμισμένος βαθμός 686) αντανακλά τις δημογραφικές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι περιοχές ΔΑΜ. Η γήρανση του πληθυσμού, η μετανάστευση των νέων και η δυσκολία σύστασης οικογένειας λόγω οικονομικής αβεβαιότητας αποτελούν πιεστικά προβλήματα. Η ενίσχυση της οικογένειας δεν είναι μόνο ζήτημα κοινωνικής πρόνοιας αλλά και προϋπόθεση για τη διατήρηση του ανθρώπινου δυναμικού που θα υλοποιήσει τη μετάβαση.

Η τρίτη θέση των υπηρεσιών ψυχικής υγείας (σταθμισμένος βαθμός 397) αποτελεί ιδιαίτερα σημαντικό εύρημα που αξίζει προσοχής. Η διεθνής βιβλιογραφία τεκμηριώνει τις σοβαρές επιπτώσεις της ενεργειακής μετάβασης στην ψυχική υγεία των πληγέντων πληθυσμών, συμπεριλαμβανομένης της αύξησης των ποσοστών κατάθλιψης κατά 40% σε πρώην ανθρακωρυχικές περιοχές. Η ανάδειξη της ψυχικής υγείας ως προτεραιότητας από τους ίδιους τους πολίτες υποδηλώνει ότι οι επιπτώσεις αυτές είναι ήδη αισθητές στις περιοχές ΔΑΜ.

Ερμηνεία των περιφερειακών διαφορών

Η περιφερειακή ανάλυση αποκάλυψε σημαντικές διαφοροποιήσεις που αντανακλούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κάθε περιοχής. Η Δυτική Μακεδονία παρουσιάζει ένα παράδοξο προφίλ: τη χαμηλότερη κοινοτική ανθεκτικότητα (2,69) και κοινωνική συνοχή (2,63) αλλά την υψηλότερη βαθμολογία στις κοινωνικές ανισότητες (3,50). Η ερμηνεία αυτού του ευρήματος απαιτεί την κατανόηση της ιστορικής εξέλιξης της περιοχής.

Η Δυτική Μακεδονία αναπτύχθηκε ως μονοδιάστατη λιγνιτική οικονομία, με τη ΔΕΗ να αποτελεί τον κυρίαρχο εργοδότη και να παρέχει σχετικά υψηλές αμοιβές και παροχές. Αυτό το μοντέλο, αν και δημιούργησε σχετική οικονομική ομοιογένεια μεταξύ των εργαζομένων της ΔΕΗ, εξασθένησε τους παραδοσιακούς κοινοτικούς δεσμούς και τις δομές αλληλοϋποστήριξης. Με το κλείσιμο των μονάδων, η περιοχή αντιμετωπίζει μια κρίση για την οποία δεν είναι επαρκώς προετοιμασμένη σε κοινοτικό επίπεδο.

Αντίθετα, οι νησιωτικές περιοχές παρουσιάζουν υψηλότερη κοινωνική συνοχή αλλά εντονότερη αντίληψη οικονομικών ανισοτήτων. Η γεωγραφική απομόνωση των νησιών τείνει να ενισχύει τους κοινωνικούς δεσμούς, αλλά το υψηλό κόστος ζωής και οι περιορισμένες οικονομικές ευκαιρίες δημιουργούν αίσθηση αδικίας σε σύγκριση με τις ηπειρωτικές περιοχές. Η διαφορετική δομή της οικονομίας (εξάρτηση από τον τουρισμό αντί για τη βιομηχανία) δημιουργεί διαφορετικές προκλήσεις που απαιτούν διαφοροποιημένες παρεμβάσεις.

5.2. Σύγκριση με βιβλιογραφία

Η τοποθέτηση των ευρημάτων της παρούσας μελέτης στο ευρύτερο πλαίσιο της διεθνούς βιβλιογραφίας επιτρέπει τόσο την αξιολόγηση της εγκυρότητάς τους όσο και τον εντοπισμό πιθανών ιδιαιτεροτήτων του ελληνικού πλαισίου. Η σύγκριση αυτή πραγματοποιείται σε τρία επίπεδα: με θεωρητικά πλαίσια κοινοτικής ανθεκτικότητας, με έρευνες κοινωνικής συνοχής, και με εμπειρικά ευρήματα από άλλες περιοχές ενεργειακής μετάβασης.

Σύγκριση με Θεωρητικά πλαίσια κοινοτικής ανθεκτικότητας

Το θεωρητικό πλαίσιο των Norris και συνεργατών (2008) αποτελεί σημείο αναφοράς για τη μελέτη της κοινοτικής ανθεκτικότητας. Σύμφωνα με αυτό το πλαίσιο, η κοινοτική ανθεκτικότητα αναδύεται από τέσσερις πρωτογενείς ικανότητες προσαρμογής: την οικονομική ανάπτυξη, το κοινωνικό κεφάλαιο, την πληροφόρηση και επικοινωνία, και την κοινοτική ικανότητα. Τα ευρήματα της παρούσας μελέτης επιβεβαιώνουν τη σημασία αυτών των διαστάσεων. Η χαμηλή βαθμολογία στην κοινοτική υποστήριξη ($E_3 = 2,96$) και στη θεσμική εμπιστοσύνη ($E_4 = 3,14$) αντανakλά αδυναμίες στις διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου και της κοινοτικής ικανότητας που προβλέπει το μοντέλο.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η επιβεβαίωση της πρόβλεψης των Norris και συνεργατών (2008) σχετικά με τη σημασία της μείωσης των ανισοτήτων πόρων για την οικοδόμηση συλλογικής ανθεκτικότητας. Το μεγάλο κενό που καταγράφηκε στον δείκτη κοινωνικών ανισοτήτων ($SI_R = 2,63$, κενό 1,37) συνάδει με τη θεωρητική πρόβλεψη ότι οι ανισότητες υπονομεύουν την ικανότητα της κοινότητας να ανταποκριθεί σε κρίσεις.

Η συστηματική βιβλιογραφική ανασκόπηση των Patel και συνεργατών (2017) εντόπισε εννέα πυρηνικά στοιχεία της κοινοτικής ανθεκτικότητας, μεταξύ των οποίων η τοπική γνώση, τα κοινοτικά δίκτυα και σχέσεις, η επικοινωνία, η υγεία, η διακυβέρνηση και ηγεσία, οι πόροι, η οικονομική επένδυση, η ετοιμότητα και η ψυχολογική στάση. Τα ευρήματα της παρούσας μελέτης υποδεικνύουν αδυναμίες σε αρκετά από αυτά τα στοιχεία στις περιοχές ΔΑΜ, ιδιαίτερα στα κοινοτικά δίκτυα υποστήριξης και στην οικονομική επένδυση, όπως αντανakλάται στην υψηλή αντίληψη ανισοτήτων.

Σύγκριση με έρευνες κοινωνικής συνοχής

Τα δεδομένα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Έρευνας (European Social Survey) παρέχουν ένα πολύτιμο συγκριτικό πλαίσιο. Σύμφωνα με τα πρόσφατα δεδομένα, η Ελλάδα καταγράφει ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα εμπιστοσύνης στους πολιτικούς θεσμούς σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες (ESS, 2024). Η μέτρια βαθμολογία της θεσμικής εμπιστοσύνης ($E4 = 3,14$) που καταγράφηκε στην παρούσα μελέτη συνάδει με αυτή τη γενικότερη εικόνα της ελληνικής κοινωνίας και υποδηλώνει ότι οι περιοχές ΔΑΜ δεν αποκλίνουν σημαντικά από τον εθνικό μέσο όρο στη διάσταση αυτή.

Το κλασικό έργο του Putnam (2000) περί κοινωνικού κεφαλαίου διακρίνει μεταξύ του bonding social capital (δεσμοί εντός ομοιογενών ομάδων) και του bridging social capital (γέφυρες μεταξύ διαφορετικών ομάδων). Τα ευρήματα της παρούσας μελέτης επιβεβαιώνουν αυτή τη διάκριση: η υψηλότερη διαπροσωπική εμπιστοσύνη ($E7 = 3,22$) σε σύγκριση με τον σεβασμό της διαφορετικότητας ($E8 = 2,79$) αντανάκλα την τυπική δομή κοινοτήτων με ισχυρό bonding αλλά αδύναμο bridging κεφάλαιο. Η δομή αυτή, σύμφωνα με τον Putnam, περιορίζει την ικανότητα των κοινοτήτων να προσαρμοστούν σε αλλαγές που απαιτούν συνεργασία με εξωτερικούς παράγοντες, όπως ακριβώς συμβαίνει με την ενεργειακή μετάβαση.

Σύγκριση με άλλες περιοχές ενεργειακής μετάβασης

Η σύγκριση με την εμπειρία της κοιλάδας του Ruhr στη Γερμανία παρέχει πολύτιμα διδάγματα. Σύμφωνα με τους Oei και συνεργάτες (2020), η μετάβαση της περιοχής του Ruhr, αν και θεωρείται σχετικά επιτυχής, χαρακτηρίστηκε από σημαντικές κοινωνικές προκλήσεις: η ανεργία παρέμεινε υψηλή για δεκαετίες και σήμερα εξακολουθεί να είναι διπλάσια του γερμανικού μέσου όρου, περίπου στο 10% (Dahlbeck & Gärtner, 2019). Επίσης, η περιοχή χαρακτηρίζεται από τη λεγόμενη κοινωνική ισημερία που διαχωρίζει τον εύπορο νότο από τον υποβαθμισμένο βορρά, αναδεικνύοντας τη σημασία της αντιμετώπισης των ανισοτήτων για την επιτυχία της μετάβασης (Oei et al., 2020).

Τα ευρήματα από τη Σιλεσία της Πολωνίας προσφέρουν επίσης χρήσιμες συγκρίσεις. Σύμφωνα με μελέτες της Παγκόσμιας Τράπεζας (World Bank, 2022), οι εργαζόμενοι στον τομέα του άνθρακα στη Σιλεσία παρουσιάζουν υψηλή απροθυμία για μετεγκατάσταση ή μετακίνηση για εργασία, προτιμώντας να παραμείνουν στις κοινότητές τους. Αυτό συνάδει με το εύρημα της παρούσας μελέτης σχετικά με την υψηλή αίσθηση σύνδεσης με την κοινότητα ($E6 = 3,19$) στις περιοχές ΔΑΜ. Η τοπική προσκόλληση, αν και θετική ως δείκτης κοινωνικής ταυτότητας, μπορεί να περιορίσει τις δυνατότητες επαγγελματικής κινητικότητας κατά τη μετάβαση.

Μια σημαντική διαφορά μεταξύ των ελληνικών περιοχών ΔΑΜ και των ευρωπαϊκών προτύπων αφορά το χρονοδιάγραμμα. Ενώ η μετάβαση του Ruhr διήρκεσε περισσότερες από έξι δεκαετίες και υποστηρίχθηκε με επιδοτήσεις που εκτιμώνται μεταξύ 289 και 331 δισεκατομμυρίων ευρώ (Oei et al., 2020), οι ελληνικές περιοχές καλούνται να πραγματοποιήσουν μια ταχύτερη μετάβαση με σημαντικά λιγότερους πόρους. Αυτό καθιστά ακόμη πιο κρίσιμη την αντιμετώπιση των κοινωνικών ελλειμμάτων που εντοπίστηκαν στην παρούσα μελέτη.

Επιβεβαίωση και αποκλίσεις από θεωρητικές προβλέψεις

Τα ευρήματα της παρούσας μελέτης επιβεβαιώνουν αρκετές θεωρητικές προβλέψεις. Πρώτον, η σημασία της αντιμετώπισης των ανισοτήτων για την επιτυχία της μετάβασης, όπως υποστηρίζουν οι Carley και Kopisky (2020). Δεύτερον, η ύπαρξη διαστρωμάτωσης στις αντιλήψεις μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, με τους θεσμικούς παράγοντες να έχουν θετικότερη εικόνα από τους πολίτες. Τρίτον, η υπεροχή της απασχόλησης ως κορυφαίας προτεραιότητας, σύμφωνα με τα πρότυπα της Δίκαιης Μετάβασης.

Ωστόσο, εντοπίζεται και μια αξιοσημείωτη απόκλιση: η Δυτική Μακεδονία, παρά τη χαμηλή κοινοτική ανθεκτικότητα και κοινωνική συνοχή, καταγράφει σχετικά χαμηλή αντίληψη ανισοτήτων ($SI_R = 3,50$). Αυτό ενδεχομένως αντανάκλα την ιστορική ομοιογένεια της εργατικής τάξης της ΔΕΗ, η οποία δημιούργησε μια σχετικά ισότιμη κοινότητα εντός του λιγνιτικού τομέα, αν και απομονωμένη από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον.

Κενά στη βιβλιογραφία που καλύπτει η παρούσα έρευνα

Η παρούσα μελέτη συνεισφέρει στην κάλυψη σημαντικών κενών στη διεθνή βιβλιογραφία. Πρώτον, παρέχει εμπειρικά δεδομένα για τις κοινωνικές συνθήκες σε ελληνικές περιοχές ενεργειακής μετάβασης, οι οποίες έχουν μελετηθεί ελάχιστα σε διεθνές επίπεδο. Δεύτερον, εξετάζει ταυτόχρονα λιγνιτικές και νησιωτικές περιοχές, επιτρέποντας συγκρίσεις μεταξύ διαφορετικών τύπων ενεργειακής εξάρτησης. Τρίτον, καταγράφει τις αντιλήψεις πολλαπλών ομάδων ενδιαφερομένων, διευρύνοντας τη συνήθη εστίαση της βιβλιογραφίας στους εργαζόμενους του άνθρακα.

6. Συμπεράσματα & Προτάσεις

6.1. Κύρια ευρήματα

Η παρούσα μελέτη αποτύπωσε τις κοινωνικές συνθήκες στις πέντε περιοχές Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης της Ελλάδας μέσω πρωτογενούς έρευνας με 607 έγκυρες απαντήσεις. Τα ευρήματα συνθέτουν μια ολοκληρωμένη εικόνα για την κατάσταση του κοινωνικού ιστού σε περιοχές που καλούνται να διαχειριστούν τις προκλήσεις της ενεργειακής μετάβασης.

Συνολική αξιολόγηση κοινωνικών συνθηκών

Ο Συνολικός Κοινωνικός Δείκτης (SCI) των περιοχών ΔΑΜ ανέρχεται σε 2,90 μονάδες στην πεντάβαθμη κλίμακα, τοποθετώντας τις εξεταζόμενες περιοχές στην κατηγορία του μέτριου επιπέδου. Η τιμή αυτή υπολείπεται κατά 1,10 μονάδες της τιμής αναφοράς (4,0), αντιστοιχώντας σε απόκλιση 27,5% από την επιθυμητή κατάσταση. Σε σύγκριση με τα διαθέσιμα συγκριτικά στοιχεία, οι περιοχές ΔΑΜ υπολείπονται του ευρωπαϊκού μέσου όρου κατά 0,30 μονάδες, ενώ ταυτίζονται με τον ελληνικό μέσο όρο. Το εύρημα αυτό υποδηλώνει ότι οι κοινωνικές συνθήκες στις περιοχές ΔΑΜ αντανακλούν τη γενικότερη ελληνική επαρχιακή πραγματικότητα, χωρίς να παρουσιάζουν ιδιαίτερα αρνητική απόκλιση αλλά και χωρίς να διαθέτουν τα αποθέματα που θα διευκόλυναν την απορρόφηση του σοκ της μετάβασης.

Κοινοτική ανθεκτικότητα

Ο δείκτης κοινοτικής ανθεκτικότητας (CRI) διαμορφώθηκε στο 3,09 με κενό 0,91 μονάδων από την τιμή αναφοράς. Η ανάλυση των επιμέρους διαστάσεων αποκάλυψε σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ των συναισθηματικών και λειτουργικών πτυχών της ανθεκτικότητας. Η αίσθηση σύνδεσης με την κοινότητα κατέγραψε την υψηλότερη βαθμολογία (3,19), υποδεικνύοντας ότι οι κάτοικοι διατηρούν ισχυρούς συναισθηματικούς δεσμούς με τον τόπο τους. Αντίθετα, η κοινοτική υποστήριξη παρουσίασε τη χαμηλότερη βαθμολογία (2,96) και το μεγαλύτερο κενό (1,04), αναδεικνύοντας ότι οι κάτοικοι δεν αισθάνονται επαρκώς υποστηριγμένοι από την κοινότητά τους σε περιόδους δυσκολίας. Η θεσμική εμπιστοσύνη (3,14) και η επάρκεια υπηρεσιών (3,05) κατέλαβαν ενδιάμεσες θέσεις, αντανακλώντας τη γενικότερη κρίση εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς που χαρακτηρίζει την ελληνική κοινωνία.

Κοινωνική συνοχή

Ο δείκτης κοινωνικής συνοχής (SC) ανήλθε σε 3,00, βρισκόμενος ακριβώς στο μέσον της κλίμακας ερμηνείας με κενό 1,00 μονάδα. Η διαπροσωπική εμπιστοσύνη (3,22) υπερέβη τη θεσμική εμπιστοσύνη (3,14), επιβεβαιώνοντας το διεθνώς τεκμηριωμένο μοτίβο υπεροχής της εμπιστοσύνης μεταξύ πολιτών έναντι της εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς. Ο σεβασμός της διαφορετικότητας κατέγραψε τη χαμηλότερη βαθμολογία (2,79) μεταξύ όλων των επιμέρους δεικτών κοινωνικής συνοχής, πλησιάζοντας το όριο του κρίσιμου επιπέδου, με κενό 1,21 μονάδων. Η διαφορά 0,43 μονάδων μεταξύ διαπροσωπικής εμπιστοσύνης και σεβασμού διαφορετικότητας αναδεικνύει την υπεροχή του δεσμικού έναντι του γεφυρωτικού κοινωνικού κεφαλαίου, με σημαντικές επιπτώσεις για την ικανότητα ενσωμάτωσης νεοεισερχόμενων που θα φέρει η μετάβαση.

Κοινωνικές ανισότητες

Ο δείκτης κοινωνικών ανισοτήτων (SI_R) αναδείχθηκε ως η πλέον προβληματική διάσταση των κοινωνικών συνθηκών, με τιμή 2,63 και κενό 1,37 μονάδων, το μεγαλύτερο μεταξύ όλων των δεικτών. Η υψηλή αντίληψη οικονομικών ανισοτήτων αντανακλά τις πραγματικές συνθήκες σε κοινότητες που έχουν εξαρτηθεί από τον λιγνίτη ή αντιμετωπίζουν τις προκλήσεις της νησιωτικότητας. Το εύρημα αυτό είναι κρίσιμο για τη Δίκαιη Μετάβαση, καθώς η διεθνής εμπειρία καταδεικνύει ότι η αποτυχία αντιμετώπισης των ανισοτήτων οδηγεί σε κοινωνικές εντάσεις, πολιτική αποξένωση και καθυστέρηση ή αποτυχία της μετάβασης. Ο δείκτης κοινωνικών ανισοτήτων συνεισφέρει το 41,5% του συνολικού ελλείμματος στον SCI, καθιστώντας την αντιμετώπιση των ανισοτήτων την κορυφαία προτεραιότητα.

Προτεραιότητες κοινωνικής βελτίωσης

Η κατάταξη προτεραιοτήτων από τους ίδιους τους ερωτώμενους ανέδειξε με σαφήνεια τους τομείς που χρήζουν άμεσης παρέμβασης. Η προώθηση της απασχόλησης και της επαγγελματικής κατάρτισης κατέλαβε την πρώτη θέση με συντριπτική πλειοψηφία, συγκεντρώνοντας το 38,2% των πρώτων επιλογών και σταθμισμένο βαθμό 894 μονάδων. Η υποστήριξη της οικογένειας ακολούθησε στη δεύτερη θέση με βαθμό 686, αντανακλώντας τις δημογραφικές προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι περιοχές. Οι υπηρεσίες ψυχικής υγείας κατέλαβαν την τρίτη θέση με βαθμό 397, αναδεικνύοντας την αναγνώριση από τους πολίτες των ψυχολογικών επιπτώσεων που επιφέρει η αβεβαιότητα της μετάβασης. Η σύγκλιση της πρώτης προτεραιότητας με το μεγαλύτερο κενό του δείκτη ανισοτήτων ενισχύει την αξιοπιστία των ευρημάτων και παρέχει σαφή κατεύθυνση για τον σχεδιασμό παρεμβάσεων.

Διαφορές μεταξύ ομάδων και περιοχών

Η ανάλυση κατά ομάδες ενδιαφερομένων αποκάλυψε συστηματικές διαφοροποιήσεις στις αντιλήψεις. Οι αιρετοί και δημόσιοι υπάλληλοι κατέγραψαν την υψηλότερη βαθμολογία στον SCI (3,01), ενώ οι οργανισμοί και ΜΚΟ τη χαμηλότερη (2,86). Η μεγαλύτερη απόκλιση (0,34 μονάδες) παρατηρήθηκε στον δείκτη κοινωνικής συνοχής, με τους αιρετούς να υπερτερούν σημαντικά. Αντίθετα, στον δείκτη κοινωνικών ανισοτήτων οι πολίτες κατέγραψαν την υψηλότερη βαθμολογία (2,69), ενώ οι αιρετοί τη χαμηλότερη (2,47), υποδηλώνοντας ότι οι τελευταίοι αντιλαμβάνονται εντονότερα την ύπαρξη ανισοτήτων πιθανώς λόγω της μεγαλύτερης έκθεσής τους σε παράπονα πολιτών.

Σε περιφερειακό επίπεδο, η Δυτική Μακεδονία παρουσίασε το πιο ιδιαίτερο προφίλ: τη χαμηλότερη κοινοτική ανθεκτικότητα (2,69) και κοινωνική συνοχή (2,63) αλλά τη σημαντικά υψηλότερη βαθμολογία στις κοινωνικές ανισότητες (3,50). Οι νησιωτικές περιοχές του Αιγαίου κατέγραψαν τους χαμηλότερους συνολικούς δείκτες (SCI = 2,81) με έντονη αντίληψη ανισοτήτων αλλά σχετικά υψηλότερη κοινωνική συνοχή. Η Κρήτη παρουσίασε το πλέον ισορροπημένο προφίλ, με δείκτες κοντά στον μέσο όρο του δείγματος. Οι προτεραιότητες διαφοροποιήθηκαν επίσης ανά περιοχή: η Πελοπόννησος έδωσε συντριπτική έμφαση στην απασχόληση (61,2%), ενώ η Δυτική Μακεδονία ανέδειξε τις ψηφιακές υπηρεσίες (50,0%) και το Βόρειο Αιγαίο την υποστήριξη οικογένειας (29,2%).

6.2. Προτάσεις παρέμβασης

Τα ευρήματα της παρούσας μελέτης παρέχουν σαφείς κατευθύνσεις για τον σχεδιασμό στοχευμένων παρεμβάσεων που θα ενισχύσουν τον κοινωνικό ιστό των περιοχών ΔΑΜ και θα διευκολύνουν τη Δίκαιη Μετάβαση. Οι προτάσεις που ακολουθούν οργανώνονται σε πέντε άξονες, αντιστοιχώντας στις κύριες διαστάσεις που εξετάστηκαν και στις ανάγκες που αναδείχθηκαν.

Άξονας 1: Ενίσχυση κοινοτικής ανθεκτικότητας

Η χαμηλή βαθμολογία στην κοινοτική υποστήριξη (2,96) και στη θεσμική εμπιστοσύνη (3,14) απαιτεί παρεμβάσεις που θα αποκαταστήσουν τη σχέση μεταξύ πολιτών και θεσμών, ενώ παράλληλα θα ενδυναμώσουν τα ανεπίσημα δίκτυα αλληλοϋποστήριξης.

Για τη βελτίωση της θεσμικής εμπιστοσύνης προτείνεται η δημιουργία Κέντρων Ενημέρωσης και Υποστήριξης για τη Δίκαιη Μετάβαση σε κάθε περιοχή ΔΑΜ, τα οποία θα λειτουργούν ως σημεία επαφής μεταξύ πολιτών και φορέων υλοποίησης. Τα κέντρα αυτά θα παρέχουν ενημέρωση για τα διαθέσιμα προγράμματα, θα διευκολύνουν τις διαδικασίες αίτησης και θα συλλέγουν ανατροφοδότηση από τους πολίτες. Η καθιέρωση τακτικών ανοιχτών συνελεύσεων με τη συμμετοχή τοπικών αρχών, επιχειρήσεων και πολιτών θα ενισχύσει τη διαφάνεια και θα δημιουργήσει χώρο για διάλογο σχετικά με την πορεία της μετάβασης.

Η ενίσχυση των κοινοτικών δικτύων αλληλοβοήθειας μπορεί να επιτευχθεί μέσω της υποστήριξης υφιστάμενων και νέων δομών κοινωνικής αλληλεγγύης. Προτείνεται η χρηματοδότηση Κοινοτικών Ομάδων Αλληλοϋποστήριξης που θα συνδέουν εργαζόμενους σε μετάβαση, συνταξιούχους του λιγνιτικού τομέα και νέους επιχειρηματίες. Η αξιοποίηση της υψηλής αίσθησης σύνδεσης με την κοινότητα (3,19) μπορεί να αποτελέσει μοχλό κινητοποίησης μέσω προγραμμάτων που θα συνδέουν την τοπική ταυτότητα με τη νέα αναπτυξιακή προοπτική.

Η βελτίωση της πρόσβασης σε κοινωνικές υπηρεσίες, δεδομένου του κενού στην επάρκεια υπηρεσιών (0,95 μονάδες), απαιτεί τόσο την ενίσχυση των υφιστάμενων δομών όσο και τη δημιουργία νέων. Προτείνεται η λειτουργία κινητών μονάδων παροχής κοινωνικών υπηρεσιών για την εξυπηρέτηση απομακρυσμένων περιοχών, καθώς και η ψηφιοποίηση υπηρεσιών με παράλληλη υποστήριξη για τους ψηφιακά αποκλεισμένους πολίτες.

Άξονας 2: Ενίσχυση κοινωνικής συνοχής

Το μεγάλο κενό στον σεβασμό της διαφορετικότητας (1,21 μονάδες) αποτελεί κρίσιμη πρόκληση που απαιτεί προληπτικές παρεμβάσεις πριν η μετάβαση επιφέρει δημογραφικές αλλαγές στις περιοχές.

Τα προγράμματα κοινωνικής ενσωμάτωσης θα πρέπει να προετοιμάσουν τις κοινότητες για την υποδοχή νέων κατοίκων και εργαζομένων που θα προσελκύσουν οι νέες οικονομικές δραστηριότητες. Προτείνεται η υλοποίηση προγραμμάτων διαπολιτισμικής ευαισθητοποίησης σε σχολεία και τοπικούς φορείς, η οργάνωση κοινοτικών εκδηλώσεων που θα φέρνουν σε επαφή διαφορετικές ομάδες, και η δημιουργία δικτύων μεντόρων που θα διευκολύνουν την ενσωμάτωση νεοεισερχόμενων στην τοπική κοινωνία.

Οι δράσεις διαλόγου και συμμετοχής θα πρέπει να διασφαλίσουν ότι όλες οι ομάδες ενδιαφερομένων έχουν φωνή στον σχεδιασμό της μετάβασης. Η καθιέρωση Τοπικών Συμβουλίων Δίκαιης Μετάβασης με εκπροσώπηση πολιτών, επιχειρήσεων, οργανώσεων και αιρετών θα διασφαλίσει τη συμμετοχική διακυβέρνηση. Δεδομένης της διαφοράς αντιλήψεων μεταξύ αιρετών (SCI = 3,01) και οργανώσεων (SCI = 2,86), είναι κρίσιμο να δημιουργηθούν μηχανισμοί που θα φέρνουν τους θεσμικούς παράγοντες σε επαφή με την πραγματικότητα που βιώνουν οι ευάλωτες ομάδες.

Άξονας 3: Αντιμετώπιση κοινωνικών ανισοτήτων

Ο δείκτης κοινωνικών ανισοτήτων (SI_R = 2,63) με το μεγαλύτερο κενό (1,37) αποτελεί την κορυφαία προτεραιότητα παρέμβασης. Η αντιμετώπιση των ανισοτήτων είναι προϋπόθεση για την κοινωνική αποδοχή της μετάβασης.

Η στοχευμένη υποστήριξη ευάλωτων ομάδων απαιτεί τον εντοπισμό και την καταγραφή των πλέον ευάλωτων πληθυσμών, όπως εργαζόμενοι μεγαλύτερης ηλικίας στον λιγνιτικό τομέα, μονογονεϊκές οικογένειες, και νοικοκυριά σε ενεργειακή φτώχεια. Προτείνεται η δημιουργία Ταμείου Κοινωνικής Προστασίας για τη Μετάβαση που θα παρέχει άμεση οικονομική υποστήριξη σε νοικοκυριά που πλήττονται, επιδότηση επανακατάρτισης για εργαζόμενους που χάνουν τη θέση τους, και υποστήριξη για τη σύσταση κοινωνικών επιχειρήσεων.

Τα μέτρα για δίκαιη κατανομή των ωφελειών της μετάβασης θα πρέπει να διασφαλίσουν ότι τα οφέλη από τις νέες επενδύσεις σε ανανεώσιμες πηγές ενέργειας και πράσινες δραστηριότητες κατανέμονται ευρέως στην τοπική κοινωνία. Προτείνεται η θέσπιση υποχρέωσης τοπικής πρόσληψης για τα επενδυτικά έργα της μετάβασης, η δημιουργία κοινοτικών ενεργειακών κοινοτήτων που θα επιτρέπουν στους πολίτες να συμμετέχουν στα οφέλη της πράσινης ενέργειας, και η καθιέρωση μηχανισμών αποζημίωσης για τις κοινότητες που φιλοξενούν μεγάλες εγκαταστάσεις ΑΠΕ.

Άξονας 4: Ανταπόκριση στις προτεραιότητες που αναδείχθηκαν

Οι τρεις κορυφαίες προτεραιότητες που ανέδειξαν οι πολίτες απαιτούν συγκεκριμένες δράσεις.

Για την προώθηση της απασχόλησης (πρώτη προτεραιότητα, 38,2%), προτείνεται η δημιουργία Κέντρων Επαγγελματικής Μετάβασης που θα παρέχουν εξατομικευμένη συμβουλευτική, προγράμματα επανακατάρτισης προσαρμοσμένα στις ανάγκες της τοπικής αγοράς εργασίας, και υποστήριξη για νεοφυή επιχειρηματικότητα. Η σύνδεση με τις αναπτυξιακές προτεραιότητες των Εδαφικών Σχεδίων Δίκαιης Μετάβασης θα διασφαλίσει ότι η κατάρτιση ευθυγραμμίζεται με τις πραγματικές ευκαιρίες απασχόλησης.

Για την υποστήριξη της οικογένειας (δεύτερη προτεραιότητα), προτείνεται η ενίσχυση των υπηρεσιών παιδικής φροντίδας και η δημιουργία κινήτρων για την παραμονή νέων οικογενειών στις περιοχές ΔΑΜ. Η παροχή στεγαστικών διευκολύνσεων και η βελτίωση των εκπαιδευτικών υποδομών μπορούν να συμβάλουν στην αντιστροφή της τάσης φυγής του νεανικού πληθυσμού.

Για τις υπηρεσίες ψυχικής υγείας (τρίτη προτεραιότητα), προτείνεται η δημιουργία Μονάδων Ψυχοκοινωνικής Υποστήριξης της Μετάβασης που θα παρέχουν δωρεάν υπηρεσίες σε εργαζόμενους και οικογένειες που αντιμετωπίζουν την αβεβαιότητα της απολιγνιτοποίησης. Η

εκπαίδευση επαγγελματιών πρώτης γραμμής (κοινωνικών λειτουργών, εκπαιδευτικών, στελεχών ΟΤΑ) στην αναγνώριση και διαχείριση της ψυχολογικής επιβάρυνσης που προκαλεί η μετάβαση είναι επίσης κρίσιμη.

Άξονας 5: Διαφοροποιημένη προσέγγιση ανά περιοχή

Τα περιφερειακά ευρήματα καταδεικνύουν την ανάγκη για διαφοροποιημένες παρεμβάσεις που θα ανταποκρίνονται στις ιδιαιτερότητες κάθε περιοχής.

Για τη Δυτική Μακεδονία, η οποία παρουσιάζει τη χαμηλότερη κοινοτική ανθεκτικότητα (2,69) και κοινωνική συνοχή (2,63), απαιτούνται επείγουσες παρεμβάσεις ενίσχυσης του κοινωνικού ιστού. Η ανάδειξη των ψηφιακών υπηρεσιών ως κορυφαίας προτεραιότητας (50%) υποδεικνύει την ανάγκη για ψηφιακό εκσυγχρονισμό των δημόσιων υπηρεσιών και ανάπτυξη ψηφιακών δεξιοτήτων του πληθυσμού. Η δημιουργία ψηφιακών κόμβων σε κάθε δήμο με δωρεάν πρόσβαση και υποστήριξη μπορεί να αντιμετωπίσει αυτή την ανάγκη.

Για την Πελοπόννησο, η συντριπτική έμφαση στην απασχόληση (61,2%) απαιτεί εντατικοποίηση των προγραμμάτων επαγγελματικής μετάβασης. Η εγγύτητα με μεγάλα αστικά κέντρα (Τρίπολη, Καλαμάτα) προσφέρει ευκαιρίες για δικτύωση με επιχειρήσεις και δημιουργία θέσεων εργασίας σε τομείς όπως ο αγροδιατροφικός και ο τουρισμός.

Για τις νησιωτικές περιοχές (Βόρειο και Νότιο Αιγαίο, Κρήτη), η σχετικά υψηλότερη κοινωνική συνοχή αποτελεί πλεονέκτημα που πρέπει να αξιοποιηθεί. Ωστόσο, η έντονη αντίληψη ανισοτήτων απαιτεί μέτρα αντιστάθμισης του υψηλού κόστους ζωής και της ενεργειακής απομόνωσης. Η ανάπτυξη κοινοτικών ενεργειακών έργων που θα μειώσουν το ενεργειακό κόστος για τα νοικοκυριά μπορεί να αντιμετωπίσει ταυτόχρονα την ενεργειακή φτώχεια και την αντίληψη ανισοτήτων. Για το Βόρειο Αιγαίο, η ανάδειξη της υποστήριξης οικογένειας (29,2%) και της πρόληψης βίας (22,2%) ως προτεραιοτήτων υποδεικνύει την ανάγκη για ενίσχυση των κοινωνικών υπηρεσιών που αντιμετωπίζουν τις ιδιαίτερες προκλήσεις της περιοχής ως πύλης εισόδου μεταναστευτικών ροών.

6.3. Περιορισμοί

Η αναγνώριση των περιορισμών μιας ερευνητικής προσπάθειας αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της επιστημονικής διαδικασίας και επιτρέπει την ορθή ερμηνεία των ευρημάτων. Η παρούσα μελέτη, παρά τη συστηματική μεθοδολογική της προσέγγιση, υπόκειται σε ορισμένους περιορισμούς που πρέπει να ληφθούν υπόψη.

Μεθοδολογικοί περιορισμοί

Η δειγματοληψία της έρευνας ακολούθησε σκόπιμη (purposive) προσέγγιση με ποσοστώσεις ανά ομάδα ενδιαφερομένων, αντί για τυχαία δειγματοληψία. Η επιλογή αυτή, αν και επέτρεψε τη στοχευμένη προσέγγιση των τεσσάρων βασικών ομάδων (πολίτες, επιχειρήσεις, οργανισμοί, αιρετοί), περιορίζει τη δυνατότητα στατιστικής γενίκευσης των αποτελεσμάτων στο σύνολο του πληθυσμού των περιοχών ΔΑΜ. Η υπερεκπροσώπηση των πολιτών (65,7% έναντι στόχου 50%) και η υποεκπροσώπηση των οργανισμών (3,8% έναντι στόχου 15%) ενδέχεται να επηρεάζουν τους συνολικούς μέσους όρους.

Τα δεδομένα της έρευνας βασίζονται σε αυτοαναφορά, δηλαδή στις υποκειμενικές αντιλήψεις των ερωτώμενων. Η προσέγγιση αυτή, αν και είναι η πλέον διαδεδομένη για τη μέτρηση κοινωνικών φαινομένων, ενέχει τον κίνδυνο συστηματικών σφαλμάτων όπως η τάση κοινωνικά αποδεκτών απαντήσεων ή η επίδραση της στιγμιαίας διάθεσης του ερωτώμενου. Επιπλέον, οι αντιλήψεις δεν ταυτίζονται απαραίτητα με την αντικειμενική κατάσταση, αν και για την κατανόηση της κοινωνικής δυναμικής οι αντιλήψεις είναι εξίσου σημαντικές με τα αντικειμενικά δεδομένα.

Περιορισμοί γενίκευσης

Η χρονική στιγμή της συλλογής δεδομένων αντανακλά μια συγκεκριμένη φάση της διαδικασίας μετάβασης. Οι κοινωνικές συνθήκες και οι αντιλήψεις των πολιτών αναμένεται να μεταβάλλονται καθώς η μετάβαση προχωρά, νέα έργα υλοποιούνται ή καθυστερούν, και οι επιπτώσεις γίνονται πιο απτές. Τα ευρήματα αποτυπώνουν επομένως μια στιγμιαία εικόνα και όχι μια σταθερή κατάσταση.

Προτάσεις για μελλοντική έρευνα

Οι περιορισμοί της παρούσας μελέτης υποδεικνύουν κατευθύνσεις για μελλοντική έρευνα. Πρώτον, η διαχρονική παρακολούθηση μέσω επαναληπτικών μετρήσεων σε τακτά χρονικά διαστήματα θα επιτρέψει την καταγραφή της εξέλιξης των κοινωνικών συνθηκών και την αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας των παρεμβάσεων. Η δημιουργία ενός συστήματος παρακολούθησης με ετήσιες ή διετείς μετρήσεις θα παρείχε πολύτιμα δεδομένα για την προσαρμογή των πολιτικών.

Δεύτερον, η συμπλήρωση της ποσοτικής προσέγγισης με ποιοτική έρευνα θα επέτρεπε βαθύτερη κατανόηση των μηχανισμών που διαμορφώνουν τις κοινωνικές συνθήκες. Συνεντεύξεις σε βάθος με εκπροσώπους διαφορετικών ομάδων και ομάδες εστίασης θα μπορούσαν να φωτίσουν τις αιτίες πίσω από τα στατιστικά ευρήματα και να αναδείξουν προτάσεις που προέρχονται από τους ίδιους τους πολίτες.

7. Βιβλιογραφία

Berger-Schmitt, R. (2002) 'Considering social cohesion in quality of life assessments: Concept and measurement', *Social Indicators Research*, 58(3), pp. 403–428. doi: 10.1023/A:1015752320935.

Cénat, J.M., Dalexis, R.D., Derivois, D., Hébert, M., Hajizadeh, S., Kokou-Kpolou, C.K., Guerrier, M. and Rousseau, C. (2021) 'The Transcultural Community Resilience Scale: Psychometric properties and multinational validity in the context of the COVID-19 pandemic', *Frontiers in Psychology*, 12, 713477. doi: 10.3389/fpsyg.2021.713477.

Dupuis, M., Baggio, S. and Gmel, G. (2017) 'Validation of a brief form of the Perceived Neighborhood Social Cohesion questionnaire', *Journal of Health Psychology*, 22(2), pp. 218–227. doi: 10.1177/1359105315600234.

Ειδική Υπηρεσία Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης [ΕΥΔΑΜ] (2022) *Πρόγραμμα Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης 2021-2027*. Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων. Διαθέσιμο στο: <https://eydam.gr/> [Προσπελάστηκε: 10 Δεκεμβρίου 2025].

Ειδική Υπηρεσία Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης [ΕΥΔΑΜ] (2022) *Εδαφικά Σχέδια Δίκαιης Μετάβασης (ΕΣΔΙΜ)*. Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων. Διαθέσιμο στο: <https://eydam.gr/en/esdim/> [Προσπελάστηκε: 10 Δεκεμβρίου 2025].

Ελληνική Κυβέρνηση (2020) *Σχέδιο Δίκαιης Αναπτυξιακής Μετάβασης (ΣΔΑΜ)*. Αθήνα: Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων. Διαθέσιμο στο: <https://www.sdam.gr/> [Προσπελάστηκε: 10 Δεκεμβρίου 2025].

European Commission (2019) *The European Green Deal*. COM(2019) 640 final. Brussels: European Commission. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52019DC0640> [Accessed: 10 December 2025].

European Commission (2020) *Sustainable Europe Investment Plan: European Green Deal Investment Plan*. COM(2020) 21 final. Brussels: European Commission.

European Commission (2020) *Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council establishing the Just Transition Fund*. COM(2020) 22 final. Brussels: European Commission.

European Parliament and Council (2021) 'Regulation (EU) 2021/1056 of the European Parliament and of the Council of 24 June 2021 establishing the Just Transition Fund', *Official Journal of the European Union*, L 231, pp. 1–20. Available at: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2021/1056/oj> [Accessed: 10 December 2025].

Galgóczy, B. (ed.) (2019) *Towards a Just Transition: Coal, Cars and the World of Work*. Brussels: European Trade Union Institute (ETUI).

Galgóczy, B. (2020) 'Just transition on the ground: Challenges and opportunities for social dialogue', *European Journal of Industrial Relations*, 26(4), pp. 367–382. doi: 10.1177/0959680120951704.

International Labour Organization [ILO] (2015) *Guidelines for a Just Transition towards Environmentally Sustainable Economies and Societies for All*. Geneva: ILO. Available at: <https://www.ilo.org/publications/guidelines-just-transition-towards-environmentally-sustainable-economies> [Accessed: 10 December 2025].

Magis, K. (2010) 'Community resilience: An indicator of social sustainability', *Society & Natural Resources*, 23(5), pp. 401–416. doi: 10.1080/08941920903305674.

Norris, F.H., Stevens, S.P., Pfefferbaum, B., Wyche, K.F. and Pfefferbaum, R.L. (2008) 'Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness', *American Journal of Community Psychology*, 41(1–2), pp. 127–150. doi: 10.1007/s10464-007-9156-6.

Putnam, R.D. (2000) *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.

The Young Foundation (2012) *Social Innovation Overview: A Deliverable of the Project 'The Theoretical, Empirical and Policy Foundations for Building Social Innovation in Europe' (TEPSIE)*. European Commission – 7th Framework Programme. Brussels: European Commission, DG Research.

United Nations Framework Convention on Climate Change [UNFCCC] (2015) *Paris Agreement*. Paris: United Nations. Available at: https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf [Accessed: 10 December 2025].

Wilkinson, R.G. and Pickett, K. (2009) *The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better*. London: Allen Lane.

8. Παράρτημα

A. Ερωτηματολόγιο

